

Et dåbsritual i Grundtvig-arkivalierne

Nils Arne Pedersen

Et håndskrift i Grundtvig-arkivalierne (Ny kgl. Saml. 3647 I 4⁰ – 2 B 17), der ikke er nedskrevet af N.F.S. Grundtvig selv, rummer et barnedåbsritual, et ritual for hjemmedøbte børns fremstilling i kirken og et ritual for nøddåb. Håndskriften tyder på, at det må være nedfældet af Peter Andreas Fenger; på lange stræk svarer barnedåbsritualet også til ritualet i Fengers *Forslag til en paany gennemseet Alter-Bog, som kunde blive tilladt til Brug i den danske Folkekirke* (1874), der ifølge Fenger var udarbejdet i samarbejde med Grundtvig. Artiklen udgiver først håndskriftet og bringer dernæst en kommenteret synopse af håndskriftet og alterbogsforslaget. De løbende kommentarer til synopsisen inddrager også *Forordnet Alter-Bog* (udgaverne 1812, 1830, 1857 og 1867) i sammenligningen, og et enkelt sted sammenlignes 1812-udgaven og håndskriftet ligefrem synoptisk. Håndskrift og alterbogsforslag synes imidlertid at forholde sig til den ældste udgave af den forordnede alterbog – ingen af dem benytter 1819-oversættelsen af Det Nye Testamente. Håndskriftet er kortere end alterbogsforslaget, der desuden gentagne gange afviger fra håndskriftet ved at reducere treenighedens tre personer til den anden, Jesus. Sekundære rettelser i håndskriftet indgår i det trykte alterbogsforslag. Disse iagttagelser leder til den slutning, at håndskriftet rummer det ritual, som Fenger og Grundtvig først havde udarbejdet i en form for samarbejde, mens alterbogsforslaget er Fengers sekundære omarbejdelse: En hel række særlige træk i håndskriftet kan forbindes med udtalelser af Grundtvig, og afvigelserne i alterbogsforslaget må da skyldes Fenger, og det foreslås, at dets koncentration om Jesus kan forstås ud fra Fengers følelsesladede engagement i vækkelserne. Afslutningsvis forklares det nærmere, hvordan ritualet i håndskriftet stemmer med Grundtvigs dåbsteologi, og det diskuteres, om elementer i håndskriftets ritual også indgik i Grundtvigs dåbspraksis i Vartov Kirke.

Indledning

I 1874 udgav sognepræst Peter Andreas Fenger (1799-1878) sit *Forslag til en paany gennemseet Alter-Bog, som kunde blive tilladt til Brug i den danske Folkekirke*. Som Fenger selv forklarede i fortalen, udsprang dette forslag, herunder dets dåbsritual, af et samarbejde med N.F.S. Grundtvig, men Fenger lod også forstå, at han havde arbejdet videre med alterbogsforslagets tekst, efter at det havde været diskuteret med Grundtvig. For nogle år siden forsøgte jeg i en artikel at skelne mellem den tekst, som Grundtvig havde samtykket i, og Fengers efterfølgende rettelser.¹

I min artikel overså jeg imidlertid en vigtig kilde, som Kim Arne Pedersen efterfølgende har gjort mig opmærksom på, nemlig et håndskrift, der indgår i, hvad Det Kgl. Bibliotek betegner som “Blandinger af og om N. F. S. Grundtvig”. Dette håndskrift,² som ikke er skrevet af Grundtvig selv, rummer tre ritualer – et dåbsritual, der er tæt beslægtet med Fengers barnedåbsritual, et ritual for hjemmedøbte børns fremstilling i kirken og et ritual for nøddåb. I det følgende udgives håndskriftet og sammenlignes

¹ Fenger 1874; Pedersen 2021, som jeg henviser til, og desuden min dobbeltartikel om *Guds børn og Fadervor (I)* og *(II)* (Pedersen 2019; Pedersen 2020). Resultaterne fra disse artikler vil jeg ikke gentage, undtagen hvor de kan belyse de nye spørgsmål, der rejses i nærværende arbejde.

² Ny kgl. Samling 3647, 4⁰, “Blandinger af og om N. F. S. Grundtvig” (hvori 3647 I 4⁰ – 2 B 17 indgår), blev overført fra Rigsarkivet til Det Kgl. Bibliotek sammen med Grundtvig-arkivet i 1941 (Nielsen 1943, 143f.), og rigsarkivar Kristian Erslev har anført, at “Blandingspakken stammer vistnok fra Arkivsekretær Bloch” (Erslev 1923, 24). Jørgen Bloch (1839-1910), der virkede på Rigsarkivet, var Grundtvigs søns, Svend Grundtvigs, svoger. Nogle af håndskrifterne i blandingspakken/arkivæskan stammer da også med sikkerhed fra Svend Grundtvig og Bloch: Ny kgl. Saml. 3647 I 4⁰ – 1 rummer Grundtvigs *Pilegrimen* og Svends afskrift deraf (se Johansen 1963; Høirup 1948, 7); Ny kgl. Saml. 3647 I 4⁰ – 2 A 7 er Blochs afskrift af en rimet tilskrift af Grundtvig (se Johansen 1963a). I arkivæskan indgår desuden breve og aktstykker vedrørende Grundtvigs sindssygdom i 1867 (Nielsen 1943, 143f.), hvilket kan passe med, at netop Svend tog sig af sin far under dennes sindssygdom. Det virker derfor sandsynligt, at arkivæskens indhold først er overgået fra Grundtvigs hjem til Svend og dernæst til Bloch. Det forhold, at arkivæskan i 1941 blev overført til Det Kgl. Bibliotek sammen med Grundtvig-arkivet “Efter Familiens Ønske” (Nielsen 1943, 141), tyder også på, at den stammer fra Grundtvigs hjem, og det gælder dermed efter al sandsynlighed også Ny kgl. Saml. 3647 I 4⁰ – 2 B 17.

derpå med Fengers alterbogsforslag. På denne baggrund vil jeg komme med et forslag til, i hvilken sammenhæng håndskriftet blev til, og hvorfor det befinder sig i samlinger relateret til Grundtvig. Afsluttende rejses spørgsmålet, om håndskriftets ritual kan fortælle noget om Grundtvigs konkrete dåbspraksis i Vartov Kirke.

Steen Johansen, der var registrator af dette håndskrift i *Registrant over N. F. S. Grundtvigs Papirer*, bragte samtidig en fortolkning af dets betydning, der også vil indgå i den afsluttende diskussion.³ Johansen, der ikke var opmærksom på ligheden mellem ritualet og Fengers alterbogsforslag, foreslog, at håndskriften var C.J. Brandts, men en sammenligning med håndskriftsprøver fra Brandt og Fenger viser imidlertid klart nok, at penneførerer netop var Fenger.

Håndskriftet har form af et lille hæfte med seks blade, som Johansen har pagineret s. 1-12, mens s. 1-2 er blanke. Desuden er hver anden side blank, dvs. s. 4, 6, 8 og 10, idet dog sætningen "han giver dig med Menigheden at bede i vor Herres Jesu Christi Navn:" sammen med Fadervor oprindeligt er glemt i slutningen af s. 7, hvor der er angivet et notetegn, der henviser til det tilsvarende på s. 6, som derved ikke er blank. Håndskriftet er skrevet med sort blæk; der er desuden rettelser fra samme hånd, skrevet med den sorte blæk, og disse rettelser er uden tvivl blevet til, samtidig med at teksten blev skrevet, for i nogle tilfælde er et ord udstreget på selve linjen, og rettelser er derefter anført som det næste ord. I transskriptionen nedenfor er de udstregede ord anført direkte i brødteksten. Andre rettelser er skrevet med blyant og mere sjusket håndskrift; de kan udmærket også være skrevet med samme hånd. Blyantsrettelserne må være senere end rettelserne med blæk; med fodnoter har jeg angivet, om rettelserne er med blæk eller blyant. Da det må antages, at rettelserne repræsenterer det, der var intenderet som den endelige tekst, er de anført i brødteksten, selv når de er anført over linjen. To steder i begyndelsen af teksten er der angivet et blankt ophold, 1-2 cm bredt, andre steder er nogle ord understreget; begge dele er søgt gengivet i denne udgave. Ortografien veksler ejendommeligt mellem "skulde" og "skulle". Som det kan ses i min transskription, er bogstaverne "mm" ofte forkortet "m" med en vandret streg over. Der er

³ Johansen 1963b (upagineret); det fremgår, at selve registreringen blev foretaget den 14. maj 1958.

benyttet forskellige indtryk i begyndelsen af visse linjer, hvilket jeg nogenlunde har søgt at gengive i denne transskription.

Transskription af håndskriftet

Daab

Christne Venner! Efter sin Naades Huusholdning forudsagde og forberedte Herren i de gamle Dage hvad der først i den nye Pagts Tid skulde komme for Lyset til den faldne Menneskeslægts Opreisning og Saliggjørelse. Gud Herren indgik Pagt med Abraham, sin Ven og de Troendes Fader, og lovede ham, at i hans Sæd skulde alle Jordens Slægter velsignes. Den nye Pagt slutter Gud i Daaben efter Christi egen Indstiftelse med dem, der ærlig forsage Djævelen og troe paa Gud Fader og Søn og Hellig-Aand, alt efter Pagtens Ord, og gjør dem deelagtige i den evige Velsignelse, idet Han, med Synds Forladelse, ^{gjør}⁴ giver dem den Hellig-Aand, som med Igjenfødselen begynder og med Helliggjørelsen fuldfører den gode Gjerning i Menigheden til vor Herres Jesu Christi Dag.

Lader os høre det hellige Evangelium, som Markus skriver, (10,13 fg.)

Og de førte smaa Børn til Jesus, at Han skulde røre ved dem; men Disciplene truede dem, som bare dem frem. Men der Jesus det saae blev Han fortørnet og sagde til dem: lader de smaa Børn komme til mig og forhindrer dem ikke; thi Guds Rige hører Saadanne til. Sandelig siger jeg eder: hvo som ikke annāmer Guds Rige ligesom et lidet Barn, han skal ingenlunde komme derind. Og Han tog dem i Favn og lagde Hænderne paa dem og velsignede dem.

Ligesom da vor Herre Jesus Christus i sine Kjøds-Dage tog de smaa Børn i Favn og velsignede dem, saaledes tager i Hans Aands-Dage den Helligaand imod Menighedens Spæde, som bringes til vor Herre Jesus Christus, og opretter paa Hans Vegne Pagten med dem, og døber dem med Hans

⁴ Streget ud med blæk.

Ord, at de, igjēnfødte af Vand og Aand, maae komme ind i Guds Rige og blive den Høiestes Børn, og Arvinger efter Forjættelsen.

Lader os alle bede:

O du den Almægtigste, du evige Gud, vor Herres Jesu Christi Fader! vi raabe til Dig for denne Din Tjener, at Du vil skjænke ham med den hellige Daab Igjēnfødelse til det evige Liv. Herre vor Gud, tag imod ham! og som Din eenbaarne Søn haver sagt: beder, saa skulle I faae, leder, saa skulle I finde, banker, saa skal der lukkes op for eder, saa giv ogsaa ham denne,⁵ som bede, Dine Gaver, og oplad Døren for ham, som banker, at han maa faae den evige Velsignelse i dette himelske Bad og arve det Rige, som Du haver os allesamēn lovet og tilsagt med vor Herre Jesus Christus!

Amen!

(Herpaa trædes nærmere til Fonten med Barnet, ~~og~~⁶ eller med hvert Barn især om der ere flere.)

Gud bevare din Udgang og Indgang fra nu og til evig Tid!

Hvad skal Barnet hedde? N.N.

Modtag det hellige Kors ~~Betegnelse~~ Tegn⁷ baade paa dit Ansigt † og paa dit Bryst † til et Vidnesbyrd om, at du tilhører den korsfæstede Herre, Jesus Christus.

N. N. forsager du Djævelen? Ja!

Og alle hans Gjerninger? Ja!

Og alt hans Væsen ? Ja!

Troer du paa Gud Fader, den Almægtigste, Himelens og Jordens Skaber?

Ja!

⁵ ... "ham" er streget ud, og "denne" er tilføjet med blæk over linjen.

⁶ Streget ud med blæk.

⁷ "Betegnelse" er udstreget med blyant, og "Tegn" er tilføjet med blyant over linjen.

Og paa Jesus Christus, Hans eenbaarne Søn, vor Herre, ~~som~~^{er}⁸ undfangen af den Hellig-Aand, født af Jomfru Maria, piint under Pontius Pilatus, korsfæstet, død og begravet, nedfoer til Helvede, opstod paa tredie Dag fra de Døde, opfoer til Him̄els, sidder ved Gud Faders den almægtiges høre Haand, derfra Han skal igjenkōme at døme Levende og Døde?

Ja!

Og paa den Hellig-Aand, den hellige, almindelige Kirke, de Helliges Samfund, Syndernes Forladelse, Kjødets Opstandelse, og det evige Liv?

Ja!

Vil du paa denne Tro være døbt?

Ja!

N. jeg døber dig i Faderens og Sønnens og den Hellig-Aands Navn!

Amen!

(Nu sættes Huen paa Barnets Hoved og strags bedes saaledes med Haandspaalæggelse:)

Den Almægtigste, Gud, vor Herres Jesu Christi Fader, som dig nu haver igjennfødt ~~for~~^{medelst} af⁹ Vand og den Hellig-Aand, og haver givet dig Synds Forladelse, Han salve dig med sin Naade til det evige Liv, han giver dig med Menigheden at bede i vor Herres Jesu Christi Navn: Vor Fader, Du som er i Himlene! Helliget worde Dit Navn! Tilkom̄e Dit Rige! Skee Din Villie som i Him̄elen saa og paa Jorden! Giv os idag vort daglige Brød! Og forlad os vor Skyld, som og vi forlade vore Skyldnere! Og led os ikke i Fristelse! Men fri os fra det Onde! Thi Riget er Dit og Magten og Æren i Evighed!

Amen!

Fred være med dig!

(Til Fadderne:)

⁸ Udstreget med blyant.

⁹ ... "formedelst" er udstreget med blyant, og ovenover er "af" tilføjet.

De gode Christne, som have været Faddere til dette Barn, de skulle være Vidner, at¹⁰ det er døbt i den hellige Treenigheds Navn. Saa skulle de ogsaa betænke hvad de ere saame Barn skyldige, nemlig at sørge for, saavidt det staaer til dem, at Barnet kan blive oplært i den christelige Børnelærdom, at det maa, naar det opvoxer, blive ved Christus, ligesom det nu ved Daaben er indpodet i Ham!

Fred være med eder!

Hjemmedøbte Børns Fremstilling i Kirken.

Er Barnet hjemmedøbt?	Ja!
Er det døbt i den hellige Treenigheds Navn?	Ja!

Gud bevare din Udgang og Indgang fra nu og til evig Tid!

Amen!

N. N. forsager du Djævelen o.s.v., ligesom ved Daaben.

Kjære Christne! efterdi dette Barn er tilforn døbt i Faderens og Sønnens og den Hellig-Aands Navn, og saaledes haver den Hellig-Aand med Synds Forladelse, da ville vi ikke døbe det igjen. Men Fadderne skulle bære Vidnesbyrd om, at Daabens Pagt med dette Barn her offentlig er gjentaget, og sørge for, saavidt det staaer til dem, at det her blive oplært i den christelige Børnelærdom,¹¹ at det maa naar det opvoxer blive ved Christus, ligesom det ved Daaben er indpodet i ham

(Med Haandspaalæggelse:)

Den Almægtigste, Gud, vor Herres Jesu Christi Fader, som dig haver igjendøbt formedelst Vand og den Hellig-Aand og haver givet dig Synds Forladelse, Han vogte og bevare dig under allehaande Fristelser og Farer, Han lade dig voxe i Viisdom og Alder og Naade for Gud og Mennesker! Hør os vor Fader, Du som er i Himlene o.s.v.

Fred være med eder!

¹⁰ Blyantsklamme tilføjet efter "at", måske for at indføre en tilføjelse, der dog ikke er kommet med.

¹¹ Streget ud med blyant.

Naar Børn, som ere i Livsfare døbes:

Herre vor Gud, tag imod dette Barn i vor Herres Jesu Christi Navn!

Hvad skal Barnet hedde? N. N.

Modtag det hellige Korsens Betegnelse osv.

N. N. forsager du Djævelen og alle hans Gjerninger og alt hans Væsen?
Ja!

Troer Du paa Gud Fader og Søn og Hellig-Aand? Ja!

Vil Du paa denne Tro være døbt? Ja!

N. jeg døber dig i Faderens og Sønnens og den Hellig-Aands Navn!
Amen!

(Med Haandspaalæggelse)

Den Almægtigste, Gud, vor Herres Jesu Christi Fader, som dig nu haver
igjenfødt o.sv.

Fader vor, Du som er i Himlene o.s.v.

Fred være med dig!

Sammenligning mellem *Forordnet Alter-Bog*, håndskriftet og
Fengers alterbogsforslag

Håndskriftets dåbsritual rummer lange passager, som det deler med bar-
nedåbsritualet i Fengers alterbogsforslag, og begge kilder rummer et ritual
for hjemmedøbte børns fremstilling i kirken, men håndskriftets ritual for
nøddåb mangler i Fengers alterbogsforslag, der til gengæld har et vok-
sendåbsritual. Selv om håndskriftet og alterbogsforslaget er beslægtede,
er der samtidig nogle markante forskelle, som har afgørende betydning
for fortolkningen; de bliver i det følgende anført synoptisk og løbende

kommenteret.¹² Metodisk er der tale om en deskriptiv-komparativ tekst-analyse, der først beskriver forskelle og ligheder; først derefter bliver det i særlige afsnit forsøgt at forklare de gjorte iagttagelser ud fra Fengers og Grundtvigs forfatterskaber og teologi.

Den komparative tekstanalyse vil også rumme en sammenligning med de officielle barnedåbs- og nøddåbsritualer og ritualer for hjemmedøbte børns fremstilling i kirken, som de forelå i *Forordnet Alter-Bog*. *Forordnet Alter-Bog* var den danske kirkes officielle alterbog, dvs. oprindeligt biskop Hans Bagers alterbog fra 1688, som bl.a. indeholdt de bibeltekster og bønner, som præsterne brugte til gudstjenesterne, samt dåbs- og nadver- og bryllups- og begravelsesritualer. Dåbsritualet i Bagers alterbog var i det store og hele en oversættelse til dansk af Luthers tyske dåbsritual i hans døbebog fra 1526, der igen var baseret på et senmiddelalderligt latinsk forlæg.¹³ Dette dåbsritual var dog i 1783 blevet kraftigt revideret. Under pres fra oplysningsteologien havde biskop Nicolai Edinger Balle fjernet de to indledende besværgelser (eksorcismer) samt den såkaldte “syndflodsbøn” og i stedet indført sin egen lange indledning, en mosaik af bibelske allusioner, der belærte om arvesynd, frelse ved Kristus og dåb. Balle havde også beholdt korstegnelsen, der egentlig var knyttet til besværgelserne, men udvidet de ord, der var knyttet til den, og han føjede også en kombination af 1 Pet 1,3 og Rom 6,4 til ritualer. Det var denne alterbog, med ændringerne fra 1783, som Fengers alterbogsforslag var tænkt som et alternativ til. Der var dog mindre forskelle mellem udgaverne af *Forordnet Alter-Bog*.

Grundtvigs og Fengers samarbejde om alterbogsforslaget begyndte efter 1855,¹⁴ men hvilken alterbogsudgave forudsatte de? Jeg har for en sikker-

¹² I parentes og mindre skrift anfører Fengers alterbogsforslag varianterne ved piger og flere børn, f.eks. “Tjener (Tjenerinde, disse Dine Tjenere, Tjenerinden)”, men da de er uden betydning for sammenligningen, er de udeladt fra synopsen; det samme gælder bemærkninger som “Præsten spørger”, “hertil svarer Menigheden” osv. Kun hvor der er tilsvarende bemærkninger i håndskriftet, er de inddraget for sammenlignings skyld.

¹³ Dåbsritualet i Bagers alterbog forelå også i *Danmarks og Norgis Kirke-Ritual* fra 1685, der desuden rummede rubrikker, der nøjagtigt angav, hvordan de rituelle handlinger skulle udføres. Det var stadig gyldigt i det 19. århundrede, men det har ikke vist sig nødvendigt at inddrage det i denne sammenhæng, undtagen i forbindelse med voksendåb.

¹⁴ Fenger 1874, 5, oplyser selv, at først da han var blevet præst i hovedstaden, begyndte han arbejdet med alterbogsforslaget, og det var i 1855, jf. Pedersen

heds skyld konsulteret *Forordnet Alter-Bog* 1812, 1830, 1857 og 1867.¹⁵ Udgaverne fra 1830, 1857 og 1867 inkorporerede de nytestamentlige tekster fra den nye Frederik VI-oversættelse fra 1819, som Grundtvig havde kritiseret. Derfor er det interessant, om bibelcitater i håndskriftet og alterbogsforslaget kan forbindes med udgaver af *Forordnet Alter-Bog* fra før 1830. Grundtvig ejede desuden en kopi af udgaven fra 1812.¹⁶

Håndskriftet

Daab

Christne Venner! Efter sin Naades Huusholdning forudsagde og forberedte Herren i de gamle Dage hvad der først i den nye Pagts Tid skulde komme for Lyset til den faldne Menneskeslægts Opreisning og Saliggjørelse. Gud Herren indgik Pagt med Abraham, sin Ven og de Troendes Fader, og lovede ham, at i hans Sæd skulde alle Jordens Slægter velsignes.

Fengers alterbogsforslag

Barne-Daab₂

Christne Venner! Efter sin Naades Huusholdning forudsagde og forberedte Herren i de gamle Dage hvad først i den ny Pagts Tid skulde komme for Lyset til den faldne Menneskeslægts Opreisning og Saliggjørelse. Gud Herren indgik Pagt med Abraham, sin Ven og de Troendes Fader, og lovede ham, at i hans Sæd skulde alle Jordens Slægter velsignes. Af hans Efterkommere gennem Isaak og Jakob udvalgte Gud sit Eiendoms Folk, gav dem sin Lov ved Moses og taledet til dem ved alle Propheterne, indtil Han saa i Tidens Fylde sendte sin eenbaarne Søn, født af en Kvinde, Loven undergigen, for at Han kunde frikjøbe dem, som vare under Loven, og vi kunde faae Børneretten.

2021, 161.

¹⁵ Jeg anfører i det følgende ikke sidetal, når jeg citerer fra de fire alterbogsudgaver, men kun årstal. Ritualerne for dåb, fremstilling af hjemmedøbte børn i kirken og nøddåb er i øvrigt helt identiske i udgaverne fra 1857 og 1867.

¹⁶ Jf. *Fortegnelse over N. F. S. Grundtvigs Bibliothek* 1873, 86 nr. 2166; Pedersen 2019, 102 n. 7.

Den nye Pagt slutter Gud i Daaben efter Christi egen Indstiftelse med dem, der ærlig forsage Djævelen og troe paa Gud Fader og Søn og Hellig-Aand, alt efter Pagtens Ord, og gjør dem deelagtige i den evige Velsignelse, idet Han, med Synds Forladelse, gjør giver dem den Hellig-Aand, som med Igjenfødselen begynder og med Helliggjørelsen fuldfører den gode Gjerning i Menigheden til vor Herres Jesu Christi Dag.

Lader os høre det hellige Evangelium, som Markus skriver, (10,13 fg.)

Og de førte smaa Børn til Jesus, at Han skulde røre ved dem; men Disciplene truede dem, som bare dem frem. Men der Jesus det saae blev Han fortørnet og sagde til dem: lader de smaa Børn komme til mig og forhindrer dem ikke; thi Guds Rige hører Saadanne til. Sandelig siger jeg eder: hvo som ikke annæmer Guds Rige ligesom et lidet Barn, han skal ingenlunde komme derind. Og Han tog dem i Favn og lagde Hænderne paa dem og velsignede dem.

Denne vor Herre og Frelser, Jesus Christus, Han slutter i Daaben den nye Pagt med dem, der ærlig forsage Djævelen og ærlig bekynde Troen paa Gud Fader og paa Sønnen Jesus Christus og paa den Hellig-Aand, alt efter Pagtens Ord, og gjør dem deelagtige i den evige Velsignelse idet Han, med Syndsforladelse, giver dem den Hellig-Aand, som baade begynder og fuldfører den gode Gjerning i Menigheden til vor Herres Jesu Christi Dag.

At vor Herre og Frelser ingenlunde vil have de smaa Børn udelukkede fra sit Rige, derom mindes vi ved denne evangeliske Beretning, som vi læse hos Markus i det 10de:

Og de førte smaa Børn til Jesus for at Han skulde røre ved dem; men Disciplene truede dem, som bare dem frem. Men da Jesus det saae blev Han fortørnet og sagde til dem: lader de smaa Børn komme til mig og hindrer dem ikke; thi Guds Rige hører Saadanne til. Sandelig siger jeg eder: hvo som ikke tager imod Guds Rige saaledes som et lidet Barn, han skal ingenlunde komme derind. Og Han tog dem i Favn og lagde Hænderne paa dem og velsignede dem.

I forhold til *Forordnet Alter-Bog* udelader håndskriftet og alterbogsforslaget spørgsmålet, om barnet er hjemmedøbt, og de er også fælles om at erstatte biskop Balles lange indledning med en helt anden, der er kortere. Balle indledte med "Kiere Christne!", men håndskriftet og alterbogsforslaget bruger i stedet det grundtvigske "Christne Venner!". Medens *Forordnet Alter-Bog* fortsætter med korstegnelsen og bede- og bankebønnen og dernæst børneevangeliet, går håndskrift og alterbogsforslag direkte fra indledning til børneevangelium, hvor de altovervejende benytter bibelteksten fra alterbøgerne før 1830: *Forordnet Alter-Bog* 1812, håndskriftet og

alterbogsforslaget lader Jesus blive “fortørnet”, men *Forordnet Alter-Bog* 1830, 1857 og 1867 “vred”. *Forordnet Alter-Bog* 1812 og håndskriftet har “forhindrer” og alterbogsforslaget “hindrer”, men *Forordnet Alter-Bog* 1830, 1857 og 1867 “formener”. *Forordnet Alter-Bog* 1812, håndskriftet og alterbogsforslaget har “komme derind”, men *Forordnet Alter-Bog* 1830, 1857 og 1867 “komme ind i det”. I modsætning hertil må det bemærkes, at disciplene i *Forordnet Alter-Bog* 1812 “lode ilde”, mens håndskriftet, alterbogsforslaget samt *Forordnet Alter-Bog* 1830, 1857 og 1867 alle har “truede”.

Sammenligner vi de to Fenger-tekster, er tendensen næsten overalt, at Fengers alterbogsforslag rummer det samme som håndskriftet, men er længere. I indledningen spinder alterbogsforslaget videre på Guds pagt med Abraham og allusionen til Gal 3,6-4,7, så det kan munde ud i adoptionen som Guds børn (Børneretten). Kun håndskriftets fremhævelse af genfødsel og helliggørelse er udeladt i alterbogsforslaget. Der er desuden en teologisk forskel mellem håndskriftet og alterbogsforslaget: I håndskriftet er det Gud (Fader), der “efter Christi egen Indstiftelse” slutter den nye pagt med dåbskandidaterne, men i alterbogsforslaget er det Jesus Kristus, der slutter den nye pagt med dem. I det følgende skal vi se, at denne forskel dukker op igen i nye sammenhænge.

Med baggrund i stykket om Jesu velsignelse af de små børn fremhæver håndskriftet dernæst, at Helligånden slutter pagt med børnene, og at dåben giver adgang til Guds Rige, status som Guds børn og arvinger:

Håndskriftet

Ligesom da vor Herre Jesus Christus i sine Kjøds-Dage tog de smaa Børn i Favn og velsignede dem, saaledes tager i Hans Aands-Dage den Helligaand imod Menighedens Spæde, som bringes til vor Herre Jesus Christus, og opretter paa Hans Vegne Pagten med dem, og døber dem med Hans Ord, at de, igjænfødte af Vand og Aand, maae komme ind i Guds Rige og blive den Høiestes Børn, og Arvinger efter Forjættelsen.

Lader os alle bede:

Fengers alterbogsforslag

Ligesom vor Herre Jesus Christus fordem tog de smaa Børn i Favn og velsignede dem, saaledes vedbliver Han alle Dage i den Helligaand at tage imod Menighedens Spæde, som bringes til Ham, opretter Pagten med dem og døber dem, for at de igjænfødte af Vand og Aand, maae komme ind i Guds Rige og blive den Høiestes Børn og som Børn Arvinger efter Forjættelsen.

Og da nu dette Barn ønskes bragt til vor Herre Jesus Christus, for at han maa velsigne det, og det ved Ham maa komme til Faderen, saa ville vi ingenlunde hindre det, men heller være med at bære det frem idet vi bede af Hjertet:

Passagen har ingen parallel i *Forordnet Alter-Bog*, men som det ses, genfindes den i Fengers alterbogsforslag – blot er den der udvidet med et stykke, der skal lede frem til bede- og bankebønnen, og dette stykke er sandsynligvis modelleret over den passage, der i *Forordnet Alter-Bog* forbandt børneevangeliet med Fadervor, således i 1812-udgaven: “Saa ville vi og til samme Velsignelse forhielpede dette lille Barn, med vor andægtige Bøn til Gud.” Igen er alterbogsforslaget længere, og teologisk er det igen påfaldende, at mens det ifølge håndskriftet er Helligånden, der i første afsnit tager imod dåbsbørnene, er det i Fengers alterbogsforslag Jesus Christus selv.

I forhold til *Forordnet Alter-Bog* har håndskriftet og alterbogsforslaget flyttet Fadervor og det følgende led, “Gud bevare din Indgang og Udgang” osv., sådan at bede- og bankebønnen kommer kort efter børneevangeliet. Håndskriftets bede- og bankebøn er her tættere på *Forordnet Alter-Bog* end alterbogsforslaget; alligevel er der en række forskelle, som det kan ses her:

Forordnet Alterbog 1812

Håndskriftet

O! almægtige evige Gud, vor Herres Jesu Christi Fader! jeg raaber til dig over denne din Tiener, som beder om din Daabes Gave, og ved den aandelige Igjenfødelse begierer din evige Naade. Herre! tag hannem til dig. Og som du haver sagt: Beder, saa skulle I faae, leder, saa skulle I finde, banker, saa skal Eder oplades; Saa giv nu denne, som beder, dine Gaver, og oplad Døren for hannem som banker, at han, kan faae den evige Velsignelse i dette himmelske Bad, og dit Rige, som du haver os allesammen lovet og tilsagt formedelst vor Herre Jesum Christum. Amen!

O du den Almægtigste, du evige Gud, vor Herres Jesu Christi Fader! vi raabe til Dig for denne din Tjener, at Du vil skjænke ham med den hellige Daab Igjenfødelse til det evige Liv. Herre vor Gud, tag imod ham! og som Din eenbaarne Søn haver sagt: beder, saa skulle I faae, leder, saa skulle I finde, banker, saa skal der lukkes op for eder, saa giv ogsaa ham denne, som bede, Dine Gaver, og oplad Døren for ham, som banker, at han maa faae den evige Velsignelse i dette himmelske Bad og arve det Rige, som Du haver os allesamen lovet og tilsagt med vor Herre Jesus Christus! Amen!

Håndskriftet erstatter “jeg” i *Forordnet Alter-Bog* med “vi”, hvorved menigheden stærkere fremhæves. Det er ikke helt let at se, hvorfor håndskriftet ikke vil lade dåbsbarnet bede om dåben og begære nåden, medmindre synspunktet er, at barnet først skal bede om indgang i Guds rige som følge af den Guds indgriben, som man beder om. Derimod er det let at se, hvorfor håndskriftet introducerer “Din eenbaarne Søn”: I den oprindelige bede- og bankebøn glides der umærkeligt fra Gud Fader til et Jesus-citat fra Matt 7,7, som om det også er udtalt af Gud Fader. Håndskriftet skelner derimod udtrykkeligt mellem de to personer.

Sammenligner vi imidlertid bede- og bankebonnen i håndskriftet med Fengers alterbogsforslag, gør en anden tendens sig gældende:

Håndskriftet

O du den Almægtigste, du evige Gud, vor Herres Jesu Christi Fader! vi raabe til Dig for denne din Tjener, at Du vil skjænke ham med den hellige Daab Igjenfødelse til det evige Liv. Herre vor Gud, tag imod ham! og som Din eenbaarne Søn haver sagt: beder, saa skulle I faae, leder, saa skulle I finde, banker, saa skal der lukkes op for eder, saa giv ogsaa ~~ham~~ denne, som bede, Dine Gaver, og oplad Døren for ham, som banker, at han maa faae den evige Velsignelse i dette himelske Bad og arve det Rige, som Du haver os allesåmen lovet og tilsagt med vor Herre Jesus Christus! Amen!

Fengers alterbogsforslag

Herre Jesus Christus! Du som er med Din Menighed alle Dage indtil Verdens Ende, vi raabe til Dig for denne din Tjener og bede Dig, at Du vil give ham ved den hellige Daab Igjenfødelse til det evige Liv. Herre, vor Frelser, tag imod ham! Og som Du har sagt: beder, saa skulle I faae, leder, saa skulle I finde, banker, saa skal der lukkes op for eder, saa giv nu ogsaa denne, som beder, Dine Gaver, og oplad Døren for ham som banker, for at han i det himmelske Bad maa faae den evige Velsignelse og arve Dit Rige, hvortil vi ere udvalgte før Verdens Grundvold blev lagt! Amen.

Mens håndskriftet, som det ses, fastholder, at Gud Fader er modtager af bede- og bankebønnen og skelner klart mellem Faderen og Sønnen, skubber alterbogsforslaget Gud Fader til side og lader bønnen være en eksklusiv henvendelse til Jesus Christus. Åbenbart samme tendens til at fremhæve Jesus på bekostning af de to andre personer i Treenigheden, som vi allerede er stødt på. Der kan nok næppe slutes så meget af, at “denne” i håndskriftet sekundært er føjet til “ham”, og at “denne” også er selve alterbogsforslagets tekst, for “denne” var også ordet i *Forordnet Alter-Bog* 1812, 1830, 1857 og 1867.

Derefter bringer håndskriftet og alterbogsforslaget de tre led udgang-indgang, korstegnelse og forsagelse:

Håndskriftet	Fengers alterbogsforslag
(Herpaa trædes nærmere til Fonten med Barnet, og eller med hvert Barn især om der ere flere.)	Nu føres Barnet (eller er der flere Børn, hvert Barn især) nærmere til Fonten, og Præsten siger:
Gud bevare din Udgang og Indgang fra nu og til evig Tid! Hvad skal Barnet hedde? N.N.	Gud bevare din Udgang og Din Indgang fra nu og indtil evig Tid! hvad skal Barnet hedde? N.N.
Modtag det hellige Korsens Betegnelse Tegn baade paa dit Ansigt † og paa dit Bryst † til et Vidnesbyrd om, at du tilhører den korsfæstede Herre, Jesus Christus.	Modtag det hellige Korsens Tegn baade for dit Aasyn (†) og for dit Bryst (†) til et Vidnesbyrd om, at du tilhører den korsfæstede Herre Jesus Christus!
N. N. forsager du Djævelen? Ja! Og alle hans Gjerninger? Ja! Og alt hans Væsen ? Ja!	N. N. Forsager du Djævelen? Ja! Og alle hans Gjerninger? Ja! Og alt hans Væsen ? Ja!

Mens *Forordnet Alter-Bog* havde indgang-udgang, vender begge tekster rækkefølgen om; de følger dog *Forordnet Alter-Bog* i at spørge om barnets navn straks efter dette led. Håndskrift og alterbogsforslag udelader derefter en lovprisning, der fulgte i *Forordnet Alter-Bog*, og som bestod af en kombination af 1 Pet 1,3 og Rom 6,4; lovprisningen var først kommet ind i det danske dåbsritual i 1783, men som vi skal se, inddrager alterbogsforslaget til gengæld de to bibelsteder efter dåben.

Håndskrift og alterbogsforslag har nu rykket korstegnelsen hen lige før forsagelsen af Djævelen; som nævnt var dette led anbragt i begyndelsen af ritualet i *Forordnet Alter-Bog*, lige efter indledningen. Går vi bagom 1783 til Bagers alterbog og Luthers døbebog, blev selve dåbsritualet indledt med en eksorcisme og fulgt af korstegnelsen – håndskrift og alterbogsforslag genetablerer således en sammenhæng med kampen mod Djævelen, blot er det nu i forbindelse med forsagelsen, ikke en eksorcisme. Før 1783 var sammenhængen mellem Jesu korsfæstelse og korstegnelsen imidlertid ikke eksplicit i ritualet – det hellige kors var blot stærkere end Djævelen. Da biskop Balle afskaffede eksorcismen, ville han beholde korstegnelsen, og derfor ændrede og uddybede han dens betydning med denne formu-

ring (her citeret fra *Forordnet Alter-Bog* 1812): “Annam det hellige Korsets Betegnelse baade paa dit Ansigt og paa dit Bryst, til et Vidnesbyrd, at du skal troe paa den korsfæstede Herre Jesum Christum.” Vigtigt er det her, at både håndskrift og alterbogsforslag ganske vist bygger videre på Balles formulering, men også står sammen om at erstatte Balles “skal troe” med det præsentiske “tilhører”. Håndskrift og alterbogsforslag adskiller sig derimod på det lille punkt, at mens håndskriftet har “paa dit Ansigt og paa dit Bryst”, har alterbogsforslaget “for dit Aasyn og for dit Bryst”. Derfor er det værd at citere Fengers forklaring i fortalen:

Korset er de Christnes Kjendingsmærke. At de, som døbes, betegnes med Korset, det betyder, at de tilhøre den Korsfæstede, og det gjøre de, baade ifølge Skabningen (Coll. 1, 16 flg.) og Igjenløsningen (1 Cor. 6, 20. 1 Pet. 1, 19). – Det bør hedde “*Tegn*”, ikke “Betegnelse”, og “*for*”, ikke “paa”; der skal ikke røres ved Ansigtet og Brystet, fordi Korsets Tegn er et aandeligt, ikke et legemligt Tegn eller Mærke (Fenger 1874, 22).

Fengers forklaring fra 1874 på “tilhøre” i stedet for “troe paa” må vel også forklare den samme ændring i håndskriftet, og fremhævelsen af barnets rette tilhørsforhold korresponderer godt med den følgende afvisning af Djævelens herredømme. Fortalen understreger alterbogsforslagets ændring af det traditionelle udtryk “Betegnelse” til “Tegn” (men begrundet det i virkeligheden ikke), men det er her af stor vigtighed, at der i håndskriftet først stod “Betegnelse”, som så med blyant er rettet til “Tegn”. Det kunne tyde på, at håndskriftets ritual er primært, men alterbogsforslagets sekundært. I så fald må Fengers let spiritualiserende begrundelse for at skrive “for” og ikke “paa” til gengæld også være sekundær i forhold til håndskriftet og dets bagvedliggende teologi.

Selve forsagelsen følger ganske *Forordnet Alter-Bog*, og derefter kommer selvfølgelig trosbekendelsen:

Håndskriftet

Fengers alterbogsforslag

Troer du paa Gud Fader, den
Almægtigste, Him̄elens og Jordens
Skaber?

Ja!

Og paa Jesus Christus, Hans
eenbaarne Søn, vor Herre, som er
undfangen af den Hellig-Aand, født
af Jomfru Maria, piint under Pontius
Pilatus, korsfæstet, død og begravet,
nedfoer til Helvede, opstod paa
tredie Dag fra de Døde, opfoer til
Him̄els, sidder ved Gud Faders den
almægtiges høire Haand, derfra Han
skal igjenkom̄e at døme Levende og
Døde?

Ja!

Og paa den Hellig-Aand, den hellige,
almindelige Kirke, de Helliges
Samfund, Syndernes Forladelse,
Kjødets Opstandelse, og det evige
Liv?

Ja!

Vil du paa denne Tro være døbt?

Ja!

N. jeg døber dig i Faderens og
Sønnens og den Hellig-Aands Navn!

Amen!

(Nu sættes Huen paa Barnets
Hoved og strags bedes saaledes med
Haandspaalæggelse:)

Troer Du paa Gud Fader, den
Almægtigste, Himm̄elens og Jordens
Skaber?

Ja!

Og paa Jesus Christus, Hans
eenbaarne Søn, vor Herre, undfangen
af den Hellig-Aand, født af Jomfruen
Maria, piint under Pontius Pilatus,
korsfæstet, død og begravet, nedfaren
til Helvede, paa tredie Dag opstanden
fra de Døde, opfaren til Himmels,
siddende ved den almægtige Gud
Faders høire Haand, kommende
derfra igjen at dømme Levende og
Døde?

Ja!

Og paa den Hellig-Aand, den hellige,
almindelige Kirke, de Helliges
Samfund, Syndernes Forladelse,
Kjødets Opstandelse og det evige
Liv?

Ja!

Vil du døbes paa denne Tro?

Ja!

N. Jeg døber dig i Faderens og
Sønnens og den Hellig-Aands Navn!

Amen!

(Nu sættes Huen paa Barnets Hoved).
Præsten (med Haandspaalæggelse paa
Barnets Hoved:)

Den Almægtigste, Gud, vor Herres
 Jesu Christi Fader, som dig nu haver
 igjennfødt formædelst af Vand og
 den Hellig-Aand, og haver givet dig
 Synds Forladelse, Han salve dig med
 sin Naade til det evige Liv, han giver
 dig med Menigheden at bede i vor
 Herres Jesu Christi Navn: Vor Fader,
 Du som er i Himlene! Helliget vorde
 Dit Navn! Tilkomme Dit Rige! Skee
 Din Villie som i Himmelen saa og paa
 Jorden! Giv os idag vort daglige Brød!
 Og forlad os vor Skyld, som og vi
 forlade vore Skyldnere! Og led os ikke
 i Fristelse! Men fri os fra det Onde!
 Thi Riget er Dit og Magten og Æren
 i Evighed!

Amen!

Fred være med dig!

Vor Herre og Frelser Jesus Christus,
 som nu har gjenfødt dig af Vand
 og den Helligaand og givet dig
 Syndsforladelse, Han salve dig med
 sin Naade til det evige Liv!

Fred være med dig!

Lovet være Gud og vor Herres Jesu
 Christi Fader, som efter sin store
 Barmhertighed har igjennfødt os til
 et levende Haab ved Jesu Christi
 Opstandelse fra de Døde; thi ere vi
 begravne med Ham ved Daaben til
 Døden for at, ligesom Christus er
 opreist fra de Døde ved Faderens
 Herlighed, saa skulle og vi føre et
 nyt Levnetsløb. I denne Tro og i
 den sønlige Udkaarelses Aand ville
 vi nu ogsaa, En for Alle og Alle for
 En, bede og raabe i vor Herres Jesu
 Christi Navn:
 Abba, Vor Fader, Du som er i
 Himlene! helliget vorde Dit Navn!
 tilkomme Dit Rige! skee Din Villie
 som i Himmelen saa og paa Jorden!
 giv os idag vort daglige Brød! og

forlad os vor Skyld, som og vi forlade
 vore Skyldnere! og led os ikke i
 Fristelse! Men fri os ud fra det Onde!
 Thi Dit er Riget og Magten og Æren
 i Evighed!
 Amen!

Også i forhold til trosbekendelsen og døbeordene følger håndskriftet og alterbogsforslaget grundlæggende *Forordnet Alter-Bog*. Det er dog værd at bemærke, at de foretrækker alterbogen fra før 1830: Medens *Forordnet Alter-Bog* 1812 har “Gud Fader, Almægtigste Himlens og Jordens Skaber”, hvilket svarer ret godt til håndskrift og alterbogsforslag, har *Forordnet Alter-Bog* 1830, 1857 og 1867 “Gud Fader, Himmelens og Jordens almægtige Skaber”. I anden trosartikel står *Forordnet Alter-Bog* 1812, håndskriftet og alterbogsforslaget sammen om “eenbaarne Søn”, mens *Forordnet Alter-Bog* 1830, 1857 og 1867 har “eneste Søn”. Alle fire udgaver af *Forordnet Alter-Bog* har “som er undfangen”, men en sekundær rettelse i håndskriftet stryger “som er” før “undfangen”, og dette genfindes i alterbogsforslaget, der kun har “undfangen”. I *Forordnet Alter-Bog* 1812 lød tredje trosartikel: “Troer du paa den Hellig Aand; en hellig christelig Kirke at være, som er hellige Menneskers Samfund; Syndernes Forladelse; Legemets Opstandelse; og efter Døden det evige Liv?” I 1830, 1857 og 1867 var den omskrevet til: “Troer du paa den Helligaand: en hellig christelig Kirke, de Helliges Samfund, Syndernes Forladelse, Legemets Opstandelse og et evigt Liv?” (her citeret fra 1857/1867; 1830 havde “den hellige Aand”). I stedet har håndskriftet og alterbogsforslaget “den hellige, almindelige Kirke” og “Kjødets Opstandelse og det evige Liv”.

Efter vandoverøsningen og døbeordene følger en passage, der begynder med at bekræfte dåben som en virkelig genfødsel, og som Grundtvig kaldte “Forsikkring” (se f.eks. *Frisprog mod H. H. Hr. Biskop Mynsters Forslag til en ny Forordnet Alterbog*, 26, 28; *Daaben efter Christi Indstiftelse*, 192). Det er et meget gammelt liturgisk led, som jeg i det følgende vil referere til med de latinske indledningsord “Deus omnipotens”, og som første gang er bevidnet hos Ambrosius af Milano (c. 339-397) i *De sacramentis*; det

er dog ikke sikkert, at Grundtvig har været opmærksom på det, men han kendte i hvert fald den latinske version fra *Rituale Romanum*:¹⁷

Deus omnipotens, Pater Domini nostri Iesu Christi, qui te regeneravit ex aqua, & Spiritu sancto, quique dedit tibi remissionem omnium peccatorum (*hic inungit*) ipse te liniat Chrismate salutis in eodem Christo Iesu Domino nostro in vitam æternam.

Som det fremgår, var bønningen oprindeligt knyttet til salvelsen; den afskaffede Luther og ændrede derfor også ordlyden, og det var Luthers version, der i dansk oversættelse optrådte i de fire udgaver af *Forordnet Alter-Bog*: “Den almægtigste Gud, vor Herres Jesu Christi Fader, som dig nu haver igjennødt formedelst Vand, og den Hellig Aand, og haver forladt dig alle dine Synder, han styrke dig med sin Naade til det evige Liv. Amen!” (her citeret fra 1812-udgaven). Både håndskrift og alterbogsforslag bringer en ejendommelig kombination af den før-lutherske version, idet de erstatter “styrke” med “salve”, og den lutherske versions “Naade”. De fire udgaver af *Forordnet Alter-Bog* har alle “formedelst”; det stod der også først i håndskriftet, men det er rettet til “af”, og alterbogsforslaget har også “af”.

Teologisk møder vi den samme tendens, der allerede har optrådt tre gange før: Medens “Deus omnipotens” i håndskriftet drejer sig om “Gud Fader”, er han i alterbogsforslaget erstattet med Jesus Christus.

Både håndskrift og alterbogsforslag har flyttet Fadervor hen efter dåben, men medens håndskriftet med en kort passus knytter Fadervor sammen med “Deus omnipotens” og slutter med fredshilsenen, bringer alterbogsforslaget fredshilsenen straks efter “Deus omnipotens” (der nu i stedet er henvendt til Jesus) og indleder i stedet Fadervor med en lang passage, som er fuldstændig uden parallel i håndskriftet. Fenger har hentet Balles kombination af 1 Pet 1,3 og Rom 6,4, der blev fjernet fra begyndelsen af rituallet, og anbragt dem her, føjet dem sammen med en appel om at “føre et nyt Levnetsløb”, kædet det sammen med Paulus’ “sønlig udkårelse” og Abba-råb, så Fadervor indledes med “Abba”. Ved at begynde med 1 Pet 1,3, der gør Gud Fader til subjekt i dåben, synes det at stride mod Fengers

¹⁷ Ambrosius, *De sacr.* II.24: “Deus, inquit, pater omnipotens, qui te regeneravit ex aqua et spiritu sancto concessitque tibi peccata tua, ipse te unguet in uitam æternam” (udg. Botte 1949). *Rituale Romanum* 1689, 33-34; se min argumentation for, at Grundtvig kendte denne tekst, i Pedersen 2019, 111-119.

stærke tendens til kun at lade Jesus være handlende, men det viser nok, at Fengers teologiske afvigelse mere udsprang af en følelse end af en konsistent tanke. Gud Fader skal måske ind her, fordi Fenger vil nævne adoptionen som Guds børn, der dermed optræder tre gange i alterbogsforslaget, mod kun én gang i håndskriftet.

Begge ritualer slutter med Faddertiltalen:

Håndskriftet

De gode Christne, som have været Faddere til dette Barn, de skulle være Vidner, at det er døbt i den hellige Treenigheds Navn. Saa skulle de ogsaa betænke hvad de ere saame Barn skyldige, nemlig at sørge for, saavidt det staaer til dem, at Barnet kan blive oplært i den christelige Børnelærdom, at det maa, naar det opvoxer, blive ved Christus, ligesom det nu ved Daaben er indpodet i Ham!

Fred være med eder!

Fengers alterbogsforslag

De Christne Venner, som have bragt dette Barn til Daaben, de skulle være Vidne til, at den rette christelige Daabspagt er oprettet med dette Barn og at det derefter er døbt i den hellige Treenigheds Navn. Saa skulle de ogsaa lægge paa Sinde, hvad de ere samme Barn pligtige, nemlig at sørge for, saavidt det staaer til dem, at Barnet kan blive oplært i den christelige Børnelærdom, for at det, naar det opvoxer, maa blive ved Christus, ligesom det nu ved Daaben er indpodet i Ham!

Fred være med eder!

De følger ret godt *Forordnet Alter-Bog*, kun er den eksplicitte omtale af forældrenes død udeladt. Igen er alterbogsforslagets form længere end håndskriftets – det har føjet dåbspagten til døbeordene, et godt grundtvigsk træk.

Endelig lader ritualerne for døbte børns fremstilling i kirken sig sammenligne:

Håndskriftet

Fengers alterbogsforslag

Hjemmedøbte Børns Fremstilling i Kirken.

Hjemmedøbte Børns Fremstilling i Kirken.

Er Barnet hjemmedøbt? Ja!

Er Barnet hjemmedøbt? Ja!

Er det døbt i den hellige Treenigheds Navn? Ja!

Er det døbt paa den christne Tro, i den hellige Treenigheds Navn? Ja!

Gud bevare din Udgang og Indgang fra nu og til evig Tid!
Amen!

Gud bevare din Udgang og Indgang fra nu og til evig Tid! Amen.

Hvad hedder Barnet? N. N.

N. N. forsager du Djævelen o.s.v. ligesom ved Daaben.

N. N.

Forsager du Djævelen? Ja!

Og alle hans Gerninger? Ja!

Og alt hans Væsen? Ja!

Troer du paa Gud Fader, den Almægtigste, Himmels og Jordens Skaber? Ja!

Og paa Jesus Christus, Hans eenbaarne Søn, vor Herre, undfangen ved den Helligaand, født af Jomfruen Maria, piint under Pontius Pilatus, korsfæstet, død og begravet, nedfaret til Helvede, paa tredje Dag opstanden fra de Døde, opfaret til Himmels, siddende ved den almægtige Gud Faders høire Haand, kommende derfra igjen at dømme Levende og Døde? Ja!

Og paa den Helligaand, den hellige, almindelige Kirke, de Helliges Samfund, Syndernes Forladelse, Kjødets Opstandelse og det evige Liv? Ja!

Præsten (med Haandspaalæggelse paa Barnets Hoved):

Vor Herre Jesus Christus, som har sluttet Dabens Pagt med dig og døbt dig til Syndernes Forladelse, at du maatte faae den Helligaands Gave, Han vogte dig paa alle dine Veie og lade dig voxte i Viisdom og Alder og Naade hos Gud og Menneskene!
Fred være med dig!

(med Haandspaalæggelse paa Barnets eller Børnenes Hoved).

Lader os alle bede!
Fader vor, Du som er i Himlene!
helliget vorde Dit Navn! tilkomme Dit Rige! skee Din Villie som i Himmelen saa og paa Jorden! giv os i dag vort daglige Brød! og forlad os vor Skyld, som og vi forlade vore Skyldnere! og led os ikke ind i Fristelse! men fri os ud fra det Onde! thi Dit er Riget og Magten og Æren i Evighed!

Kjære Christne! efterdi dette Barn er tilforn døbt i Faderens og Sønnens og den Hellig-Aands Navn, og saaledes haver den Hellig-Aand med Synds Forladelse, da ville vi ikke døbe det igjen. Men Fadderne skulle bære Vidnesbyrd om, at Daabens Pagt med dette Barn her offentlig er gjentaget, og sørge for, saavidt det staaer til dem, at det her blive oplært i den christelige Børnelærdom, at det maa naar det opvoxer blive ved Christus, ligesom det ved Daaben er indpodet i ham

Kjære Christi Venner! efterdi dette Barn er tilforn døbt i Faderens og Sønnens og den Helligaands Navn, maae vi ikke døbe det igjen. Men Fadderne skulle bære Vidnesbyrd om, at Daabens Pagt med dette Barn her offentlig er gjentaget og sørge for, saavidt det staaer til dem, at det kan blive oplært i den christelige Børnelærdom, for at det maa, naar det opvoxer, blive ved Christus, ligesom det ved Daaben er indpodet i Ham.

(Med Haandspaalægelse:)

Den Almægtigste, Gud, vor Herre
 Jesu Christi Fader, som dig haver
 igjenfødt formedelst Vand og den
 Hellig-Aand og haver givet dig Synds
 Forladelse, Han vogte og bevare dig
 under allehaande Fristelser og Farer,
 Han lade dig voxe i Viisdom og Alder
 og Naade hos Gud og Mennesker!
 Hør os vor Fader, Du som er i
 Himlene o.s.v.

Fred være med eder!

Fred være med eder!

Med de to indledende spørgsmål i begyndelsen følger håndskriftet stort set *Forordnet Alter-Bog* (1812; 1830; 1857; 1867), selv om det udelader de to andre spørgsmål om, hvem der døbte barnet, og om det blev “døbt med bar Vand”. Ligesom ved barkedåbsritualet ændres “Indgang og Udgang” til “Udgang og Indgang”. Mens *Forordnet Alter-Bog* anfører, at “Barnet nævnes”, springer håndskriftet videre til forsagelsen, men skriver så blot, at det følgende skal være ligesom ved dåben. Når *Forordnet Alter-Bog* derpå lader forsagelsen og trosbekendelsen blive fulgt af børneevangeliet, kan vi derfor strengt taget ikke udelukke, at det samme er intenderet i håndskriftet, men det er også muligt, at børneevangeliet ikke skulle med, for det er udeladt i alterbogsforslaget, og mens børneevangeliet i *Forordnet Alter-Bog* munder ud i Fadervor, rykker håndskriftet Fadervor hen til ritualets slutning, parallelt med bønnens plads i dets barkedåbsritual.

Efter Fadervor bringer *Forordnet Alter-Bog* en slags erklæring, her citeret efter 1812-udgaven:

Efterdi kiere Christi Venner dette Barn er tilforn døbt i Navnet Faderens og Sønnens og den Hellig Aands, og allerede haver den Hellig Aand med Synds Forladelse, da ville vi ikke døbe det igien, at vi ei bespotte og forhaane den hellige Aand, hvilket de Faddere skulde vide, saadant Vidnesbyrd for alle andre at frembære, og takke vor Herre og Gud, som det haver taget til Naade ved Jesum Christum. Amen!

Derefter slutter 1812- og 1830-udgaverne med “Deus omnipotens” og fredshilsen, men 1857- og 1867-udgaverne tilføjer Faddertiltalen og endnu en fredshilsen. Håndskriftet overtager begyndelsen af erklæringen indtil “ikke døbe det igien”, men tilføjer så for egen regning, at faddernes vidnesbyrd skal dreje sig om en offentlig gentagelse af dåbspagten, og ender med slutningen på Faddertiltalen; en del af denne slutning er så efterfølgende blevet streget ud. Dette er næppe tilstrækkeligt til at slutte, at håndskriftet forholder sig til 1857- og 1867-udgaven, så der kan ikke etableres en *terminus post quem* for håndskriftet på dette grundlag. Derudover er det værd at bemærke, at håndskriftet i denne sammenhæng har givet “Deus omnipotens” en ny, fremadrettet slutning – måske for at understrege, at den ikke benyttes i en egentlig sakramental sammenhæng. I håndskriftet glider denne nye “Deus omnipotens” så over i Fadervor.

Sammenligner vi nu håndskriftet med alterbogsforslaget, får Fenger uden tvivl en manglende grundtvigsk pointe frem ved at udvide spørgsmålet om dåb i treenighedens navn med et spørgsmål om dåb på den kristne tro – og dette spørgsmål korresponderer for så vidt med håndskriftets nøddåbsritual, som Fenger til gengæld ikke bringer. Fenger har spørgsmålet om barnets navn med og anfører hele forsagelsen og trosbekendelsen, som håndskriftet også forudsætter. Ellers afviger alterbogsforslaget ret kraftigt fra håndskriftet: Den nye “Deus omnipotens” ændres, så den er henvendt til Jesus – det svarer til alterbogsforslagets generelle tendens – og sammen med Fadervor anbringes den direkte efter tilspørgslen. Til slut kommer så kombinationen af erklæring og Faddertiltale, og det virker egentlig mest naturligt, at den kommer til slut, fulgt af en fredshilsen. Her finder vi så det eneste eksempel på en sekundær rettelse i håndskriftet, der ikke er videreført i alterbogsforslaget: I håndskriftet er ordene “og sørge for, saavidt det staaer til dem, at det her blive oplært i den christelige Børnelærdom,” streget ud, men de står alligevel i alterbogsforslaget. Det kan så i denne sammenhæng være, fordi Faddertiltalen senere var kommet med på dette sted i *Forordnet Alter-Bog* fra 1857 og 1867, og at Fenger i 1874 ville tage hensyn til dette forhold.

Nøddåbsritualet mangler i alterbogsforslaget, og derfor bliver håndskriftets ritual ikke gentaget synoptisk her, men det lader sig sammenligne med *Forordnet Alter-Bog*, der indledte med en kort bøn, henvendt til Jesus, på fire linjer, “Om Tid er”, for ellers skulle en kortere på seks ord benyttes, “O Herre Jesu annam dette Barn!” (citerer fra 1812-udga-

ven). Barnet skulle nævnes, og så fulgte døbeformelen. Bagefter var der plads til “Deus omnipotens” og Fadervor. Håndskriftet har også en kort bøn, men henvendt til Gud Fader, og derefter følger spørgsmål om barnets navn, korstegnelse og en forkortet version af “dåbspagten” og derefter døbeformel, “Deus omnipotens” og Fadervor. I håndskriftets ritual betragtes korstegnelse og “dåbspagt” altså som uopgivelige dele af ritualet, selv om de forlænger den kostbare tid.

Håndskriftets oprindelse og Fengers baggrund og intentioner

Der kan for mig at se ikke være nogen tvivl om, at håndskriftets ritualers form er det først udarbejdede, der sekundært er blevet forandret i Fengers alterbogsforslag. Tekstkritikkens princip om *lectio brevior* må være relevant her, selv om det ellers kan være svært at bruge på grund af den modsatrettede tendens, hvor en længere tekst også kunne forkortes. At håndskriftet er ældst, fremgår af flere forhold: Tendensen til at gøre Jesus til ene-handlende i dåben strider mod Grundtvigs teologi. Æstetisk virker alterbogsforslaget overløst, f.eks. når adoptionen som Guds børn nævnes tre gange, men i håndskriftet kun én. Endelig indgår en række små rettelser i håndskriftet i selve alterbogsforslagets tekst; tilsammen får disse tre forhold kumulativ effekt.

Da håndskriftet er skrevet af Fenger og er primært i forhold til hans alterbogsforslag, må dets tilblivelse skulle forstås i sammenhæng med Fengers egne oplysninger om hans samarbejde med Grundtvig; samtidig får vi en sandsynlig forklaring på, hvordan det kom til at ligge mellem Grundtvigs papirer (og derfra gik videre til Svend Grundtvig og Jørgen Bloch).

Fenger, Grundtvigs mangeårige ven og tilhænger, var fra 1827 til 1855 sognepræst for Slots Bjergby og Sludstrup sogne ved Slagelse, hvor han sammen med sin broder (Johannes Ferdinand Fenger) var en af initiativtagerne til “Det sydvestsjællandske Broderkonvent” af yngre pietistiske og grundtvigske præster, der stiftedes i 1833. De mange ikke-rationalistiske præster skyldtes grev Frederik Adolph Holstein (1784-1836) på Holsteinborg, der kunne besætte en stor del af præstestillingerne i området. De gudelige vækkelser, som på denne tid bredte sig i Sydvestsjælland, der blev kendt som “det hellige Land”, udgik ikke fra præsterne, men blev efter-

hånden støttet af dem, og de kom til at lede størstedelen af bevægelsen. Fordi Grundtvig ikke brød sig om konventikler, var han skarpt imod dette engagement, og i begyndelsen fulgte Fenger ham, men senere skiftede han om og holdt på sit trods Grundtvigs protester. Fenger blev ledende for de gudelige forsamlinger, og han var derved med til at hindre, at de gled ud af folkekirken. Det var Fengers appellerende vækkelsesprædiken om Jesus som frelser, som han holdt i Sankt Mikkel's Kirke i Slagelse og bagefter lod trykke, der i 1833 igangsatte pjecefejden den "vestsjællandske krig" med rationalisterne, der fik stor betydning for vækkelsens udvikling.¹⁸

Et egentligt samarbejde mellem Fenger og Grundtvig udspandt sig over mange år i den såkaldte "salmebogssag"; det begyndte med, at Fenger i 1843 renskrev Grundtvigs salmebogstillæg *Psalme-Blade til Kirke-Bod*, der dog blev opgivet, medens det var i trykken.¹⁹ Et andet eksempel er Fengers oversættelse af Rimberts *Vita Anskarii*, hvor han havde fået Grundtvig til at gennemgå hele sin oversættelse.²⁰ Fengers samarbejde med Grundtvig om alterbogsforslaget skal uden tvivl forstås i forlængelse af og i analogi til deres øvrige samarbejde.

I fortalen til alterbogsforslaget fortæller Fenger selv, at allerede "I mine første Præsteaar havde jeg saa megen Nytte og Glæde af vore Collecter, at jeg nødigt vilde see en Tøddel forandret i dem. Men efterhaanden opdage-

¹⁸ Se Barfod 1878, 28-31, 44-47, om Fengers engagement i vækkelsen og uenigheden med Grundtvig, 33-40 om den "vestsjællandske krig". Barfod 1878, 29, skjuler ikke vækkelsens emotionelle virkemidler eller pietistiske udgangspunkt; således fremhæver han, at Holstein "tilhørte afgjort den tysk-pietistiske retning", og at forsamlingerne brugte "Brorsons salmer, af hvilke flere bleve sungne til mere inderlige og livfulde melodier end koralbogens". Fenger gik ind på dette og brugte selv de brorsonske salmer (se Barfod 1878, 30). Se endvidere fremstillingen i Banning 1961, 16-23, 75-78.

¹⁹ Se Barfod 1878, 70-80, om salmebogssagen og Holm 2002 om *Psalme-Blade til Kirke-Bod*, der nu er under udgivelse ved Jette Holm.

²⁰ Fenger 1863, xiv: "Saa har ogsaa min Ven, Pastor P. W. v. *Wylich* havt den Godhed at sammenholde min Oversættelse med Latinen heelt igjennem. Ligeledes har Biskop *Grundtvig* gennemgaaet det Hele, saa at, dersom Arbeidet findes tilfredsstillende, skyldes det for en stor Deel disse Mænds velvillige Bistand, hvorfor jeg herved meddeler min Tak." Fengers oversættelse er blevet brugt lige til i dag, men i Hans Olriks revisioner og genoptryk (Fenger og Olrik 1885, 1910, 1911, 1926), der udelader Fengers forord, og derfor er Grundtvigs andel i oversættelsen generelt gået i glemmebogen. I det hele taget skal Fengers interesse for Ansgar naturligvis forstås i forlængelse af Grundtvigs.

de jeg dog, at de havde sine Mangler, at de ikke vare uden Plet og Rynke.” Som eksempler på sådanne mangler nævner Fenger bl.a. germanismer, der var sluppet med ved oversættelsen fra tysk, unøjagtige og mindre smagfulde udtryk, eller at evangelielæsningens hovedtanke ikke var truffet. “Jeg fandt saa, at det kunde være nyttigt, om der blev raadet Bod paa disse Feil og Mangler” (Fenger 1874, 5). Med disse overvejelser sigter Fenger til sin tid i Slots Bjergby og Sludstrup, men på denne tid var han også involveret i de samtidige stridigheder om dåbsritualet i alterbogen, hvor han kæmpede på Grundtvigs og Jacob Christian Lindbergs side mod bl.a. stiftsprovst H.G. Clausen og biskop Mynster, og han var således imod forandringer i dåbsritualet, men også i ritualerne for nadver og brudevielse. Fengers første artikel fra 1833 havde titlen “Om Forandringer i Ritual og Alterbog”; af hensyn til samvittighedsfriheden krævede han her dobbelte formularer i alterbogen og løsning af sognebåndet, men ville modstanderne også ændre i selve “*Daabsvilkaaret*”, “*Daabs-Pagten*” (dvs. forsagelsen og trosbekendelsen), måtte det føre til kirkesplittelse.²¹ Som Barfod rigtigt bemærkede om Fengers betænkeligheder ved kollekterne og alterbogen: “Det var altså dog kun *formen*, han havde at anke på, ikke indholdet, ikke den i bønnerne udtrykte tro, og allermindst havde han indvendinger mod indstiftelsesordene ved dåb og nadvere” (Barfod 1878, 91).

I 1855 blev Fenger præst i Vor Frelzers Kirke på Christianshavn. I fortællingen til alterbogsforslaget fortæller han selv:

Da jeg blev Præst i Hovedstaden og kom til hver tredie Søndag at skulle prædike over Epistlerne, syntes jeg, at det kunde være nyttigt, om ogsaa Epistlerne skinnede igjennem i Collecterne, og jeg prøvede paa at omskrive nogle af dem saaledes, at dette kunde skee. Men dette maatte jeg snart opgive. Jeg kunne ikke gennemføre det (Fenger 1874, 5).

– men Fenger fortæller videre, hvordan han alligevel ikke helt lagde opgaven fra sig:

²¹ Fenger 1833, 84-85, godkender allerede, at man gerne må forbedre formen i alterbogens bønner og formularer, blot det ikke berører “den i Bønnerne og Formularerne udtrykte Troe”; særligt er forandringer i “*Daabs-Pagten selv*” helt uantagelige, jf. i øvrigt Barfod 1878, 92.

Imidlertid syslede jeg dog næsten hver Uge med at tænke paa, hvordan Collecten til den følgende Søndag kunde modtage en lille Forandring, som kunde blive en Forbedring, og stundom talede jeg med mine Omgangsvener blandt Præsterne derom (Fenger 1874, 6).

Fremstillingen giver således indtrykket af et længere forløb, der godt kan have drejet sig om adskillige år, før Grundtvig blev involveret i arbejdet, og formodentlig fortæller Frederik Barfod om den samme fase, når han angiver, at Fenger, efter at være kommet til Vor Frelzers Kirke, sammen med N.G. Blædel, der var residerende kapellan ved Garnisonskirken, hver anden uge samlede yngre teologer, studenter og yngre præster til såkaldte "kandidatmøder", hvor bl.a. "hele alterbogen blev gennemgået"; Barfod kalder det et privat pastoralseminarium (Barfod 1878, 65-67), men det nævnes ikke af Fenger.

I fortalen til alterbogsforslaget forklarer Fenger endvidere, hvordan han engang foreslog Grundtvig en revision af alterbogens kollekter, og at deres samarbejde derefter kom i stand på den måde, at Fenger oplæste sine egne udkast til ændringer i kollekterne for Grundtvig, der dernæst kommenterede dem med rettelser og tilføjelser, som Fenger noterede ned med blyant for senere at oplæse det reviderede resultat for Grundtvig, der som regel accepterede det. Dernæst afprøvede Fenger imidlertid selv det opnåede resultat og diskuterede det med kolleger, og – det må være implicit i Fengers fremstilling – han foretog nye revisioner (Fenger 1874, 6-7).

Fenger giver desværre ikke en lige så klar fremstilling af, hvordan arbejdsgangen forløb, da han og Grundtvig efter kollekterne arbejdede videre med alterbogen. Han skriver:

Da jeg var færdig med Collecterne bad jeg Biskop Grundtvig ogsaa at gennemgaae med mig de andre Hovedstykker i Alterbogen. Ogsaa dertil var han redebon. Tid og Omstændigheder medførte vel ofte, at der skete Standsninger i vore Forhandlinger, og at de stundom først bleve optagne igjen efter meget lange Mellemrum; men jeg antager, at Arbeidet derved har vundet og ikke tabt, og jeg gaaer nu over til at tale nogle Ord om: Daaben (Fenger 1874, 7).

Det sidste ord i det citerede er Fengers overskrift på det næste afsnit, hvor han redegør for overvejelserne bag sit dåbsritual, men hvor han desværre

ikke forklarer, hvilke betragtninger han og Grundtvig var fælles om, og hvilke der er hans egne. Men han redegør i hvert fald for, hvorfor biskop Balles indledning burde erstattes af “En kort historisk Indledning”, og han fortsætter: “En saadan er forsøgt, og det er den, der efter den nøieste Overveielse og efter altid paany at være drøftet og efterat være omskrevet mange Gange, i det Følgende vil blive fremlagt til Kyndiges Bedømmelse” (Fenger 1874, 7-8). Dette er faktisk Fengers eneste nærmere oplysning om processen bag dåbsritualets tilblivelse, og det antyder en meget mere kompliceret fremgangsmåde end ved kollektterne – ud fra den nærmeste sammenhæng må der tænkes på drøftelser med Grundtvig, men formodentlig også med de præstevenner, som var hans netværk. Fenger gennemgår dernæst hele den resterende del af dåbsritualet, der kommenteres indgående, herunder oversættelsesspørgsmål, og der kan næppe være tvivl om, at mange af hans synspunkter stammer fra Grundtvig, men de bringes i Fengers navn.²²

Den eneste kilde, der bringer oplysninger om Fengers og Grundtvigs samarbejde om alterbogsforslaget, som er uafhængige af Fengers egen fremstilling, stammer fra nordmanden Hans Brun, der er et førstehåndsvidne i forhold til Grundtvigs sene år. Brun anfører, at i forhold til den apostolske trosbekendelse var der to punkter, hvor Grundtvig og Fenger ikke kunne nå til enighed: I første trosartikel ville Grundtvig ikke oversætte *omnipotentem* som “almægtigste”, men som “alraadende”, og i anden trosartikel ville Grundtvig i stedet for “pint under Pontius Pilatus, korsfæstet (...)” (*passus sub Pontio Pilato, crucifixus*) oversætte “pint, under Pontius Pilatus korsfæstet (...)” (*passus, sub Pontio Pilato crucifixus*). Fenger nævner ganske vist ikke direkte uenigheden om disse to spørgsmål, men

²² Fenger 1874, 8-23. Skønt Fenger bringer så mange forklaringer, er han dog overraskende tavs på nogle punkter. Særligt ville man forvente, at han forklarede, hvorfor Fadervor skulle flyttes hen efter selve dåben, men forklaringen mangler (Fenger 1874, 20-22). Heller ikke genindførelsen af “salve” i “Deus omnipotens” nævnes med ét ord. Når jeg anførte (Pedersen 2021, 163), at Fenger må forstå sådan, at arbejdsgangen med “de andre Hovedstykker” var fuldstændig den samme som ved kollektterne, mener jeg nu, at jeg pressede Fengers uklare tekst for meget. I forhold til dåbsritualet kan hans fremstilling godt forstås sådan, at der var adskillige redaktionsrunder sammen med Grundtvig.

han bekræfter den indirekte ved i sin fortale netop at forsvare sig på disse to punkter.²³

Det er da nærliggende at tænke sig, at håndskriftet netop rummer den tekst, som Fenger og Grundtvig efter forhandlinger var blevet enige om – eller næsten enige, for på de to punkter, hvor Fenger ikke ville give sig, står hans tekst. Håndskriftet må være originalen, for blyantsrettelserne passer fuldstændig med Fengers oplysninger om, at han brugte blyant til at indføre nogle af Grundtvigs mundtlige rettelser. Fenger har så taget en kopi med sig, og årsagen til, at Grundtvig har beholdt originalteksten, mens der ellers ikke blandt Grundtvig-arkivalierne er notater fra samarbejdet om den øvrige alterbog, må være, at dåbsritualet havde en fuldstændig central betydning i den grundtvigske teologi.²⁴

En hel række træk i håndskriftets ritual afspejler direkte synspunkter, som Grundtvig havde fremsat i sit forfatterskab og i breve til en af sine tilhængere, Elise Stampe: Håndskriftets indledning forbinder Guds pagt med Abraham med dåbspagten og benytter her udtrykket “den evige Velsignelse”, der går igen i bede- og bankebeden, og i et brev til Stampe havde Grundtvig netop formodet, at dette udtryk i bede- og bankebeden havde sammenhæng med pagten og løftet til Abraham.²⁵ Grundtvig havde kritiseret 1819-oversættelsen af Det Nye Testamente (se nærmere Albeck 1950), og håndskriftet holder sig til en version af *Forordnet Alter-Bog*, der som udgaven fra 1812 benytter børneevangeliet i den tidligere oversættelse, også ved trosbekendelsen ligger håndskriftet tæt på 1812-udgaven. Håndskriftet bringer korstegnelsen lige før forsagelsen, og i et brev til Stampe havde Grundtvig netop forbundet korstegnelse og forsagelse.²⁶ Når håndskriftet ved trosbekendelsen erstatter *Forordnet Alter-Bogs* udtryk “hellig christelig Kirke” og “Legemets Opstandelse” med “den hellige, almindelige Kirke” og “Kjødets Opstandelse”, havde

²³ Brun 1882, II, 718; Fenger 1874, 16-17. Det bekræftes også af Barfod 1878, 96-97, jf. Pedersen 2021, 163-164.

²⁴ Alternativt kunne man tænke sig, at Fenger efter Grundtvigs død har overladt håndskriftet til Svend som et eksempel på sit samarbejde med hans far, men det er svært gennemskueligt, hvorfor han skulle have gjort sådan.

²⁵ Grundtvig til Stampe 18/7 1856 (Christensen og Grundtvig 1926, 560); jf. Pedersen 2019, 116-117; Pedersen 2021, 166-167.

²⁶ Grundtvig til Stampe 1/8 1856 (Christensen og Grundtvig 1926, 564); jf. Pedersen 2019, 118-119; Pedersen 2021, 169.

Grundtvig netop på basis af *Rituale Romanum* krævet det i 1840 i sin afhandling *Daaben efter Christi Indstiftelse* (187-189).²⁷ Når håndskriftet vil genindføre ordet “salve” i leddet “Deus omnipotens”, var det netop blevet krævet af Grundtvig i *Daaben efter Christi Indstiftelse* (193) og i et brev til Stampe.²⁸ I *Daaben efter Christi Indstiftelse* skrev Grundtvig også, at det autoriserede rituals “formedelst” skulle erstattes med “af” (ud fra Joh 3,5), og at “har forladt dig alle *dine* Synder” skulle erstattes med “har givet dig alle Synders Forladelse” (jf. *Rituale Romanum*), som også passede bedre med barnedåb (192-193). Håndskriftet vælger også “af”, og formuleringen “haver givet dig Synds Forladelse” undgår ligeledes at tale om personlige synder.²⁹ Endelig svarer “flytningen af Fadervor” til en række udtalelser af Grundtvig om Fadervor som bestemt for dem, der er blevet døbt, og tilsvarende placeringer af Fadervor efter døbeordene.³⁰

Efter at være nået til enighed med Grundtvig arbejdede Fenger videre med teksterne. Fenger ville gerne fremhæve Jesus som handlende i dåben på bekostning af Gud Fader og Helligånden, så det lader til, at han ikke for alvor har forstået den klassiske økonomiske treenhedslære, hvor alle tre personer virker i alle frelseshandlingerne. Formodentlig var Fenger motiveret af en ureflekteret Jesus-fromhed, for da hans ændring af bede- og bankebønnen senere blev kritiseret af pastor Frederik Vilhelm Wolfgang Topsøe, forsvarede han sig ganske vist ved at henvise til, at alle tre personer døber os, men heraf ser han i virkeligheden ud til at have slut-

²⁷ Jf. Pedersen 2019, 111-112. Se også Fenger 1874, 19-20, om disse to led i tredje trosartikel.

²⁸ Grundtvig til Stampe 18/7 1856 (Christensen og Grundtvig 1926, 560-561); jf. Pedersen 2019, 113, 118; Pedersen 2021, 168. I de to tekster ville Grundtvig ganske vist have indført hele den oprindelige formulering “Han salve dig Selv med Frelsens Olie i den samme Jesus Christus vor Herre”, mens håndskriftet kombinerer med Luthers “Naade”.

²⁹ Fenger 1874, 23, gentager, at “forladt dig alle dine Synder” skal erstattes med “og givet dig Syndsforladelse”, “for at afværge den Misforstand, at det spæde Barn kunde have haft bevidste eller gjørlige Synder”.

³⁰ Grundtvig anfører ofte, at Fadervor kun kan bedes af den, der er blevet døbt og dermed er blevet Guds barn og har fået Helligånden; når Grundtvig tilsvarende opregner de rituelle led ved dåben, er rækkefølgen “korstegnelse – forsagelse – trosbekendelse – døbeord – forsikring (dvs. ‘Deus omnipotens’) – Fadervor – fredlysning” eller evt. “dåbspagt – dåbsord – fredlysning – Fadervor”; se en hel række eksempler og diskussionen om dem i Pedersen 2020, 9-20.

tet, at Jesus så vilkårligt kunne indsættes overalt i stedet for treenighedens to andre personer.³¹ I min tidligere artikel foreslog jeg netop, at det var Fengers egne sekundære ændringer, når Jesus blev indsat i stedet for Gud Fader og Helligånden i bede- og bankebønnen og “Deus omnipotens”. Hvor mange andre punkter Fenger ændrede i forhold til den enighed om et ritual, som han først havde nået med Grundtvig, kunne ikke afgøres, før dette håndskrift blev inddraget i diskussionen, for Fenger var jo også selv påvirket af Grundtvig, og derfor var nogle af hans ændringer også i Grundtvigs ånd, f.eks. når Fadervor indledes med Abba, og adoptionen som Guds børn fremhæves stærkt. I min tidligere artikel tvivlede jeg også på, at indføringen i dåbsritualet af det platte udtryk “En for Alle og Alle for En”, der synes at stamme fra Alexandre Dumas’ roman *De tre musketerer*, kunne stamme fra Grundtvig; citatet virker i kraft af sin oprindelse smagløst i sammenhængen. Faktisk har jeg siden bemærket, at “en for alle og alle for en” virkelig var et udtryk anvendt af Grundtvig, men håndskriftet tyder på, at han ikke ville bruge det i dåbsritualet.³²

Hvis Fenger handlede ud fra sin egen følelsesmæssige fromhed snarere end i kraft af teologiske overvejelser, når han erstattede de komplicerede trinitariske udtryk med en enkel henvisning til Jesus, kan det skyldes, at hans påvirkning fra Grundtvig kappedes med en bredere påvirkning fra den vækkelse, han selv havde stillet sig i spidsen for. I forhold til “følelsens” friløb hos Fenger og de uheldige sproglige udtryk er det værd at bemærke, hvordan biskop Christian Ludwigs (1877-1930) i 1928 netop

³¹ Topsøe 1875, 669, havde påpeget, at “Vi blive jo dog ikke gjenfødte af Kristus (altsaa gjorde til hans Børn), men vi blive gjenfødte af Gud Fader, altsaa gjorde til Guds kjære Børn ved den Helligaand (ved Vand og Aand) *for Jesu Kristi Skyld*. Kristus bliver jo, naar vi er gjenfødte, vor Broder, men ikke vor Fader.” Fengers svar (1875, 733-734) var ikke overbevisende: I tråd med traditionen og Luther anførte han, at det ikke er “os, der døber, men Faderen og Sønnen og den Helligaand ved vor Tjeneste”, og sluttede deraf, at “[i] forskjellig Sammenhæng kan vi da sige baade om Faderen og om Sønnen og om den Helligaand, at han døber os”. I kraft af, at bede- og bankebønnen fulgte lige efter børneevangeliet, hvor Jesus velsigner de små børn, mente Fenger, at bønnen kunne henvendes til Jesus, men han forklarede ikke, hvorfor han også havde ændret “Deus omnipotens” og i det hele taget udskiftet Faderen og Helligånden med Sønnen gennem næsten hele sit alterbogsforslag. Se i øvrigt også Pedersen 2021, 173-176.

³² Pedersen 2021, 171-172; Grundtvig bruger udtrykket i “Mine Christelige Grund-Sætninger”, 822: “een for alle og alle for een”.

fremhævede sentimentaliteten og de stødende sproglige mangler i mange af alterbogsforslagets kollekker.³³

Fengers alterbogsforslag tilføjede et voksendåbsritual, som formodentlig ikke var diskuteret med Grundtvig, siden det mangler i håndskriftet. Det er svært at afgøre, hvad der her kan have været Fengers motiv: Der er intet voksendåbsritual i *Forordnet Alter-Bog*, men dog i *Danmarks og Norgis Kirke-Ritual* (84-96), der også var forpligtende. Det er også svært at sige, hvorfor Fenger udelod nøddåbsritualet – det kan kun være et gæt, at han ville undgå diskussionen, om det ikke var urealistisk at forlænge nøddåben med “dåbspagten”, når sekunder var vigtige i forhold til et døende barn.

Håndskriftet og Grundtvigs dåbspraksis

Forholdet mellem håndskriftets ritual og det autoriserede ritual karakteriserede Steen Johansen sådan, at “teksterne [er] ikke helt identiske: der findes i ms. større afvigelser i ritualernes *prædikena*fsnit og i visse afsnit af bønnerne, medens de centrale dele, forespørgslerne, bekendelsesordene m.v. er de samme” (Johansen 1963b). Johansen, der ikke var opmærksom på sammenhængen mellem håndskriftet og Fengers alterbogsforslag, havde endvidere et særligt bud på, hvordan håndskriftets indhold skulle forklares:

Sandsynligvis er ms. en nedskrift af det dåbsritual m.v., som Gr. benyttede i Vartov kirke, og hvori han har tilladt sig en del friheder, dog som sagt ikke i de centrale afsnit. Tiltalen “Christne Venner” (...) er ægte grundtvigsk. Ifølge det forordnede ritual skulle præsten her i det 19. århundrede sige: Kære kristne. (...) Hvad Brun i sit Grundt-

³³ Ludwigs udtalte sig om Fengers kollekker i en debat med Tage Schack i *Tidshverv*, se Ludwigs 1928, 51: “Naar F. 74 [dvs. Fenger 1874] aldrig er blevet autoriseret til valgfri brug, kommer dette af, at dette forslag trods de mange geniale glimt og gyldne fund, det indeholder, og som vel væsentligt skyldes Grundtvigs gennemgang af Fengers arbejde, vil jeg antage, at grunden maa søges i dets ubegribelige ensidighed, dets iøjnefaldende liturgiske mangler og stærkt sentimentale præg og dets opdyngen af allusioner til teksten, hvortil kommer stødende sproglige mangler.” Hele debatten Schack 1928, 1928a og 1928b – Ludwigs 1928 og 1928a er i øvrigt af interesse for historien om receptionen af Fenger 1874.

vig-værk II 617 fodnote meddeler om Gr.s ord ved korsbetegnelsen før dåben, stemmer ganske med nærværende ms. Dette bestyrker os i, at vi her har en gengivelse af Gr.s dåbsritual m.v. i Vartov.

Johansens formodning om, at Grundtvig i Vartov døbte efter et hjemmegjort, ikke-autoriseret ritual, stemmer ellers ikke med, hvad den Grundtvigforskning, der opstod længe efter Grundtvigs egen levetid, har ment at vide. I 1925 hævdede Holger Begtrup således, at Grundtvig selv kun følte "liden Trang til Ændringer i det nedarvede lutherske Kirkeritual, som for ham var i den bedste Samklang med den oprindelige Kristendom. Han følte ikke en Gang Lyst til nye Tekstrækker eller Kollektter. Og han var en afgjort Modstander af ny Former ved Daab og Nadvertjenesten." Som belæg henviste han til Grundtvigs *Frisprog mod H. H. Hr. Biskop Mynsters Forslag til en ny Forordnet Alterbog* fra 1839 (Begtrup 1925, 18-19).

Nu kan der ingen tvivl være om, at Grundtvig i 1839 forsvarede den traditionelle lutherske alterbog mod Mynsters forslag, men det afgørende var, som Begtrup selv var klar over, at den efter Grundtvigs mening var i samklang med den oprindelige kristendom. Og her åbner der sig også en sprække, der forklarer, hvorfor Grundtvig senere var med i et forslag, der ændrede nogle dele af ritualerne, men lod andre uforandrede.

Det var Begtrup selv, og senere Henning Høirup, der påviste, at Grundtvig allerede omkring 1830 var nået frem til sit kendte synspunkt, at dåbspagten (forsagelsen og trosbekendelsen) i historisk forstand var ord af Herrens egen mund, dikteret i de 40 dage mellem opstandelse og himmelfart, selv om det sjældent blev tydeligt udtrykt før 1840'erne.³⁴ Men hvis vi ser nærmere på Grundtvigs bedømmelser fra 1830'erne af dåbsritualets indhold, passer de fuldstændig med dette synspunkt, selv om de 40 dage ikke eksplicit nævnes dér.

Blandt andet på baggrund af kirkekampen, og fordi der var statslige planer om at revidere alterbogen, udsendte Grundtvig i 1834 sin bog *Den Danske Stats-Kirke upartisk betragtet*. Heri krævede han på den ene side sognebåndets løsning og liturgisk frihed, fordi spørgsmålet om den rette liturgi også drejede sig om troen og derfor var en samvittighedssag, men på den anden side afviste han, at formuleringerne i sakramenternes ritualer kunne bero på "Smag og Behag" (*Den Danske Stats-Kirke upartisk*

³⁴ Begtrup 1936, 135-137; Høirup 1949, 355-358.

betragtet, 19), og anførte i stedet, at sakramenternes ægthed måtte bero på nogle bestemte ord, der indgik i dem; kun var der uenighed om, “*hvor mange* disse Ord ere”, og derfor var det det sikreste at beholde “*det Hele*”, for så måtte man også “*beholde det Væsenlige*” (*Den Danske Stats-Kirke upartisk betragtet*, 20-21). For Grundtvig var det en salighedssag, at han selv var døbt med den ægte dåb, “*forrettet efter Christi Indstiftelse*”, og han sporede de guddommelige virkninger af denne dåb hos sig selv. Nu vidste han, at han allerede i 1784 var døbt efter det nye ritual uden eksorcismene, men med biskop Balles indledning, og derfor ville han ikke protestere, hvis “Man (...) døbde den Lille efter en *anden Indledning*, naar den kun passede med Troen og Daaben, eller reent udelod hvad jeg ikke anseer for mere væsenligt” (*Den Danske Stats-Kirke upartisk betragtet*, 22-23).

Derimod ville han studse, hvis man ændrede ved korstegnelsen, fordi han havde en anelse om, at den betød mere, end han forstod, men “*forandrede* Man *virkelig* det Mindste ved *Daabs-Pagten* eller *Daaben selv*, da vilde jeg protestere” (*Den Danske Stats-Kirke upartisk betragtet*, 23). For Grundtvig var det sikreste altså foreløbig at beholde den eksisterende alterbog, men principielt skelnede han i det eksisterende ritual mellem (1) de led, der var sekundære og uvæsentlige og gerne kunne udskiftes med andre, (2) de meget gamle led, som han anede havde en større betydning, og (3) de uopgivelige led, som Jesus selv havde indstiftet og derfor konstituerede dåben, og som i hvert fald omfattede forsagelsen, trosbekendelsen og vandoverøsningen med døbeordene.

Denne position fastholdt Grundtvig i de følgende år, således også i Grundtvigs *Frisprog*, der altså var et svar til biskop Mynsters alterbogsforslag, der i barkedåbsritualet ville afskaffe den fulde tilspørgsel og i stedet omskrive forsagelse og trosbekendelse for at afslutte med et enkelt spørgsmål, og i “Deus omnipotens” ville ændre, så der ikke mere var tale om genfødsel.³⁵ Grundtvig anførte, at Mynster vil “paanøde os en Daabs-Formular, som vi bestemt veed, hverken i Ansgars eller Luthers

³⁵ Mynsters alterbogsforslag (Mynster 1839) bestod af tre dele (I, II og III), hver med selvstændig paginering. Barkedåbsritualet forelå i I, 68-72. Trods et afsluttede spørgsmål til barnet udsprang Mynsters ændringer åbenbart af modstand mod den lutherske lære om “fides infantium”, for i sit voksendåbsritual beholdt Mynster (I, 81) den fulde tilspørgsel og den oprindelige lutherske version af “Deus omnipotens”, og det fremgår også af de ledsagende bemærkninger, hvor han anfører, at det er stødende, “at der ved Daaben ... henvendes saa mange Spørgsmaal til

Dage har været kirkelig hos os, men er forfattet af Hr. Biskop Mynster efter hvad han fandt ‘Stødende’ eller ‘Koldt’ eller ‘Passende!’” (*Frisprog*, 6). Det vigtige ved Luthers dåbsritual var med andre ord, at det overleverede en meget gammel før-luthersk formel – i det følgende lagde Grundtvig ganske vist meget vægt på, at dåbspagten havde været “et statskirkeligt Arvegods i vor lovlige Besiddelse, der klarlig gik fra Slægt til Slægt i *tre-hundrede Aar*” (*Frisprog*, 26), men når det kom til stykket, så han en fejl hos Mynster, som han havde til fælles med de lutherske ortodokse (“vore ældre Theologer”), nemlig:

hans dunkle og vaklende Forestilling om Daaben “*efter Christi Indstiftelse*” (...) Naar nemlig Hr. Biskop Mynster anfører hvad vi alle maae underskrive, at “kun de af Christus *anordnede Ord* er nødvendige ved en christelig Daab,” da seer Man strax, han dermed kun mener det Ord “jeg døber dig i Navnet Faderens og Sønnens og den Helligaands,” thi om “Forsagelsen” hedder det kun “den er meget gammel og synes at naae op til det andet Aarhundrede” og om det “Apostoliske Symbolum” at dets Form “vel ikke er den oprindelige, men dog nu i mange Aarhundreder har været vedtaget” (*Frisprog*, 29).

Efter Grundtvigs mening måtte ikke blot døbeformelen, men også dåbspagten kunne føres tilbage ikke blot til Luther og bag ham middelalderen, men til Jesus selv, men i *Frisprog* ville han ikke fremføre sine argumenter, men nøjedes med at skrive, at “Her er ikke stedet at bestride theologiske Anskuelser eller kirkehistoriske Paradoxer” (*Frisprog*, 29).

1840 fulgte så Grundtvigs afhandling *Daaben efter Christi Indstiftelse*, der indgik i hans *Kirkelige Oplysninger især for Lutherske Christne*; jeg har allerede nævnt den tidligere. Her gjorde Grundtvig det klart, at han anså dåbspagten “for et Ord af Herrens *egen Mund*”, udtalt af Jesus før sin himelfart, og “at vi først ved den Tro komme til at smage Evangeliets Velsignelse i hele sin Fylde” (*Daaben efter Christi Indstiftelse*, 190-192), desuden betragtede han også døbeformelen for et mundsord (*Daaben efter Christi Indstiftelse*, 192). I dette skrift betragtedes også “Deus omnipotens” som et mundsord og desuden fredshilsenen (*Daaben efter Christi Indstiftelse*, 192-

det spæde Barn” (III, 26-27). Med rette fokuserede Grundtvig (*Frisprog*, 23-33) her på inkonsekvensen i Mynsters ritual.

194). Derimod regnede Grundtvig (med nogen tvivl) Fadervor og korstegnelsen til de sekundære, men meget gamle og ikke ligegyldige led i dåben (*Daaben efter Christi Indstiftelse*, 194-195). Senere kom Grundtvig til at se Fadervor som et mundsord ved dåben, men ikke “Deus omnipotens”, men det interessante er, hvordan de grundlæggende samme synspunkter kom igen 16 år senere i Grundtvigs to breve til Elise Stampe, som jeg også tidligere har analyseret (se Pedersen 2019, 110-120).

Det er nu vigtigt at holde sig for øje, at håndskriftets ritual ikke fra Grundtvigs synspunkt har været udtryk for en subjektivistisk skalten og valten med dåbsritualet, det, som han kaldte “Smag og Behag” og så på spil i Mynsters ritual. Johansen så helt rigtigt, når han bemærkede, at visse led i håndskriftets ritual var uforandrede i forhold til det autoriserede ritual, andre ikke. Grundlæggende gælder det, at “mundsordene” (dåbspagten, døbeformlen, Fadervor og fredshilsenen) er uforandrede, men Fadervors placering er flyttet hen efter dåben, hvilket svarer til Grundtvigs teologiske forståelse af Fadervors rolle, som jeg tidligere har påvist.³⁶ Andre led, der opfattes som meget gamle, er stort set bevarede uforandrede (bede- og bankebønnen) eller delvis søgt ført tilbage til deres formodede oprindelige form (udgang-indgang ud fra Sl 121,8, “Deus omnipotens”, korstegnensens placering). Endelig er der de led, der er fra 1783, og som Grundtvig har ment at kunne udskifte eller forbedre teologisk (indledningen, citaterne fra 1 Pet 1,3 og Rom 6,4 og ordene ved korstegnelsen).

Men har Johansen nu også ret i, at disse ændringer allerede blev brugt af Grundtvig ved dåb i Vartov Kirke? Et er at ønske forandringer, som man mener er mere kristelige og oprindelige, noget andet at indføre dem på egen hånd, når de ikke var autoriserede til brug. Her havde Johansen en kilde, der taler til fordel for hans synspunkt, nemlig Brun, som nævnt førstehandsvidne i forhold til Grundtvigs sene år, der skrev:

Ved Korstegnelsen før Daaben sagde Grundtvig i senere Aar altid: . . .
 “til et Vidnesbyrd om, at *Du tilhører* (eller skal *tilhøre?*) den *korsfæstede*
 Herre *Jesus Kristus!*” (Brun 1882, II, 617).

³⁶ Se note 30 ovenfor.

Det svarer jo unægtelig til håndskriftets ritual, men det er et interessant spørgsmål, om variationen tilhører/skal tilhøre skyldes Bruns problem med at huske eller kan føres tilbage til en vaklen fra Grundtvig egen side?

En anden kilde, der kunne pege i samme retning, er Eline Boisen, som den 21. august 1864 overværede sit barnebarn Frede Bojsen Ankers barnebarnedåb i Vartov Kirke; hun anfører, at “ogsaa ved Daaben forandrede han mange, mange Ting; men Grundtvig kunde gjøre – hvad han vilde.” Boisen var på dette tidspunkt forbitret på Grundtvig, især på grund af hans lære om trosbekendelsen som stammende fra Jesus selv og den dermed forbundne angivelige “donatistiske” tendens, men også på grund af hans svigt af sin første hustru, og hun skriver også, at “Grundtvig holdt en skrækkelig Prædiken”, men hendes gengivelse af den er ifølge Anna Boisen-Møller ikke korrekt, hvis man sammenligner med den trykte version.³⁷ Det er altså muligt, at Boisen er tendentiøs og overdriver, men det er langt fra sikkert, da vi ved, at Grundtvig tit afveg fra sine egne prædikenmanuskripter.³⁸ I hvert fald mener jeg ikke, at man kan afvise hendes oplysning om, at Grundtvig afveg fra det autoriserede dåbsritual, fordi oplysningen stemmer med, hvad Brun angiver.³⁹

I hvert fald en af de nye formuleringer i håndskriftet var altså allerede praksis i Vartov, men derfra er der et skridt til med Johansen at antage, at

³⁷ Boisen 1999, bd. 2, 914 (citerer); dette hæfte (no. 42) af hendes erindringer er sandsynligvis skrevet i 1870 (bd. 1, 16-17). Se bd. 3, 1041-1048, om hendes afstandtagen fra Grundtvig, 1299-1300, om hendes gengivelse af Grundtvigs prædiken.

³⁸ Således Barfod 1938, 191 (oprindeligt skrevet 1895); også genoptrykt i Johansen og Høirup 1948, 164.

³⁹ Sml. i øvrigt også Boisens bemærkninger i hæfte no. 36 (omhandlende året 1857, men skrevet i sidste del af 1860'erne, se bd. 1, 16), hvor Boisen bl.a. antyder, at Grundtvig ændrede i trosbekendelsens ordlyd, dog uden at specificere det nærmere: Grundtvig er “falden i flere Fristelser, som f E det, at sætte hans egne Meninger om det velsignede Daabsord i Høisædet frem for vor Herre selv – gjøre det til hans Munds Ord med Mirakkelevne – og da man maa opgive disse Phantasier – saa bliver han alligevel ikke den lille Christen – men begynder paa Nyt. – Makker om paa Troes-ordet (det vil han have Lov til) snart skal vi sige ‘jeg troer’ – snart ‘Vi troe’ – snart vil han være Pave – og løse og binde som en Peter – uden at mærke – at – med saadanne Spidsfindigheder om Daabens Gyldighed lukker han sig selv ude fra dens Velsignelse; thi saa er ingen Daab i vore Dage gyldig” (Boisen 1999, bd. 2, 789). Her kan Boisen også have tænkt på Grundtvigs egne forslag til, hvordan trosbekendelsen skulle oversættes til dansk.

det færdige ritual i håndskriftet også var i brug – det ved vi ikke. Fenger antyder, at indledningen blev til, da Grundtvig og han havde indledt deres samarbejde. Men det skal siges, at det virker ejendommeligt, at Brandt og Topsøe entusiastisk tilsluttede sig og fremhævede det element i Fengers alterbogforslag, der drejede sig om at flytte Fadervor hen efter dåben (se nærmere Pedersen 2021, 173-174), som Fenger selv ikke forklarede i sin fortale. Var det, fordi det var en praksis, som de huskede fra Grundtvigs gudstjenester? I denne sammenhæng skal det nævnes, at en række træk i håndskriftet går igen i Fredrik Nielsen og Thomas Skat Rørdams forslag til dåbsritual fra 1893: Ved korstegnelsen erstattes “Betegnelse” med “Tegn”, og “skal troe” ændres til “skal tilhøre”. Bede- og bankebønnen bringes efter børneevangeliet, og barnet anmoder ikke selv om dåben og nåden: Det lægges i menighedens mund. Det anføres også eksplicit, at det er “din eenbaarne Søn”, der har sagt ordene fra bjergprædikenen. I “Deus omnipotens” hedder det “af” og ikke “formedelst” og “Syndernes Forladelse” i stedet for “alle dine Synder” samt “salve dig med sin Naade til det evige Liv.” Endelig er Fadervor flyttet hen efter dåben (Nielsen og Rørdam 1893, 8-25). Tidligere har jeg antaget, at disse ændringer var hentet fra Fengers alterbogforslag (Pedersen 2021, 160), og det er også muligt, men det er ikke noget, som de selv fortæller, og det er derfor værd at huske, at Nielsen og Rørdam begge havde gået i kirke i Vartov.⁴⁰

Man kan håbe, at der et eller andet sted stadig findes upublicerede erindringsglimt, som kan kaste lys over Grundtvigs liturgiske praksis i Vartov i den sidste fase af hans liv. Det er muligt, at nogle af grundtvigianernes ønsker om liturgiske ændringer kan spores direkte tilbage dertil, selv om man også må regne med en påvirkning fra Fengers alterbogforslag, hvis udbredelse og brug ikke er nærmere undersøgt, men som man i det mindste ved var i anvendelse i Rødning Frimenighed, sandsynligvis fra samme år, hvor den blev trykt.⁴¹

⁴⁰ Jeg har forgæves søgt efter en diskussion om forslaget til dåbsritual i Nielsen og Rørdams brevveksling i Rigsarkivet og på Det Kgl. Bibliotek.

⁴¹ Efter at Cornelius Appel i 1874 af Vilhelm Birkedal var blevet ordineret til frimenighedspræst, anfører Petersen 1919, 124: “Rødning Højskoles Gymnastiksal indrettede man til Kirke og holdt nu hver Søndag Gudstjeneste efter den danske Folkekirkes Mønster og med Brug af Fengers Alterbog.” Jeg skylder Carsten Bach-Nielsen denne henvisning.

Bibliografi

Værker af Grundtvig

- (1834), *Den Danske Stats-Kirke upartisk betragtet*, København, den Wahlske Boghandels Forlag.
- (1839), *Frisprog mod H. H. Hr. Biskop Mynsters Forslag til en ny Forordnet Alterbog*, København, den Wahlske Boghandel.
- (1840), “Daaben efter Christi Indstiftelse” (“Kirkelige Oplysninger især for Lutherske Christne” II), i: *Nordisk Tidsskrift for christelig Theologi* 2 (1840), 171-207.
- (1853), “Mine Christelige Grund-Sætninger”, i: *Dansk Kirketidende* 8, 817-832.

Værker af andre forfattere

- Albeck, Gustav (1950), “Grundtvigs Forsøg som Bibeloversætter”, i: B. Molde (red.) (1950), *Bidrag til Den danske Bibels Historie. Festskrift i Anledning af den danske Bibels 400 Års Jubilæum*, Aarhus, Rosenkilde og Bagers Forlag, 148-150, 154-160, 166-167.
- Banning, Knud (1961), “De sjællandske vækkelser: Sorø, Holbæk og Præstø amter samt Lolland-Falster og Bornholm”, *Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede II*. Udgivet af Institutet for Dansk Kirkehistorie under redaktion af Anders Pontoppidan Thyssen, København, GEC Gads Forlag.
- Barfod, Frederik (1878), *Peter Andreas Fenger, en levedstegning*, København, Karl Schönbergs Forlag.
- Barfod, Frederik (1938), *Et Livs Erindringer*, København, Berlingske Forlag.
- Begtrup, Holger (1925), “N. F. S. Grundtvig”, i: H.B.P. Barfod (red.), *Vartov-Præster gennem 80 År 1839-1919*, København, G.E.C. Gads Forlag, 9-93.
- Begtrup, Holger (1936), *N. F. S. Grundtvigs danske Kristendom historisk fremstillet*, København, G.E.C. Gads Forlag.
- Boisen, Eline (1999), *Eline Boisens Erindringer*, udgivet af Anna Bojsen-Møller, Bind 1-3, København, Gyldendal.
- Botte, Bernard (udg.) (1949), *Ambroise de Milan Des sacrements Des mystères. Texte établi, traduit et annoté*, Sources chrétiennes 25, Paris, Les éditions du cerf.

- Brun, Hans (1882), *Biskop N. F. S. Grundtvigs Levnetsløb, udførligst fortalt fra 1839. Et Bidrag*, Bind 1-2, Kristiania, Alb. Cammermeyer, Kolding, Konrad Jørgensen, København, Karl Schönberg.
- Christensen, Georg og Grundtvig, Stener (udg.) (1926), *Breve fra og til Grundtvig II: 1821-1872*, København, Gyldendal og Nordisk Forlag.
- Danmarks og Norgis Kirke-Ritual* (1685), København.
- Erslev, Kristian (1923), *Privatarkiver fra det 19. Aarhundrede beroende i Rigsarkivet*, København, udg. af Rigsarkivet.
- Fenger, Peter Andreas (1833), "Om Forandringer i Ritual og Alterbog", *Den Nordiske Kirke-Tidende, et Uge-Skrift for Kirken og Skolen* 1833, No 6, 81-90.
- Fenger, Peter Andreas (1863), *Ansgars Levnetsbeskrivelse af Erkebiskop Rimbert, oversat paa Dansk af P.A. Fenger, Sognepræst ved Vor-Frelsers Kirke*, København, Th. Michaelsen og Tillges Forlag.
- Fenger, Peter Andreas (1874), *Forslag til en paany gennemset Alter-Bog, som kunde blive tilladt til Brug i den danske Folkekirke*, København, Thieles Bogtrykkeri.
- Fenger, Peter Andreas (1875), "Nogle Ord i Anledning af Pastor V. Topsøes Bemærkninger ved mit 'Forslag til en paa ny gennemset Alterbog'", *Dansk Kirketidende* 47 (1875), 729-738.
- Fenger, Peter Andreas og Olrik, Hans (1885), *Ansgars Levned oversat af P.A. Fenger. Paa ny udgivet med Noter af Hans Olrik. Med et Forord af Professor, Dr. Fr. Nielsen*, København, Otto B. Wroblewskys Forlag.
- Fenger, Peter Andreas og Olrik, Hans (1910), *Ansgars Levned oversat af P.A. Fenger med oplysende Noter af Prof. dr. phil. Hans Olrik. Paa ny udgivet og bearbejdet af Pastor G. Münster med et Forord af Pastor A. Stricker*, København, Kristeligt Folkebibliothek, Forlagsmagasinet.
- Fenger, Peter Andreas og Olrik, Hans (1911), *Ansgars Levned oversat af P.A. Fenger. Gennemset og forsynet med oplysende Noter af Hans Olrik*, København, Kristeligt Folkebibliothek, Forlagsmagasinet.
- Fenger, Peter Andreas og Olrik, Hans (1926), *Rimbert Ansgars Levned oversat af P.A. Fenger. Gennemset og forsynet med oplysende Noter af Professor Hans Olrik*, 5. udgave, København, Kristeligt Folkebibliotheks Forlag.
- Forordnet Alter-Bog udi Dannemark og Norge, hvori findes de nyelig allernaadigst giorte Forbedringer* (1812), København, Den Gyldendalske Boghandlings Forlag.
- Forordnet Alter-Bog for Danmark* (1830), København, Den Gyldendalske Boghandlings Forlag.

- Forordnet Alter-Bog for Danmark* (1857), København, Den Gyldendalske Boghandling (F. Hegel).
- Forordnet Alter-Bog for Danmark* (1867), København, Den Gyldendalske Boghandel (F. Hegel).
- Fortegnelse over N. F. S. Grundtvigs Bibliothek, som bortsælges ved offentlig Auction i Klædeboderne Nr. 38 Mandagen den 29. Sept. 1873 Kl. 10* (1873), København, E.C. Løvers Bog- og Nodetrykkeri.
- Holm, Jette (2002), "Psalm-Blade til Kirke-Bod. En brevvæksling mellem Grundtvig og hans præstevener i foråret 1843", i: *Grundtvig-Studier* 2002, årg. 53, 24-73.
- Høirup, Henning (1948), "Pilegrimen og Pilegrimen fra Zante: Grundtvigs Udkast til en apologetisk Fortælling", i: *Grundtvig-Studier* 1948, årg. 1, 7-31.
- Høirup, Henning (1949), *Grundtvigs Syn paa Tro og Erkendelse. Modsigelsens Grundsætning som teologisk Aksiom hos Grundtvig*, skrifter udgivet af Grundtvig-Selskabet 1, København, Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag.
- Johansen, Steen (1963), "Ny kgl. Saml. 3647 I 4⁰ - 1", i: *Registrant over N. F. S. Grundtvigs Papirer. Andre Samlinger*, XXVII, København, udgivet af Grundtvig-Selskabet af 8. September 1947 og Det Danske Sprog- og Litteraturselskab [upagineret].
- Johansen, Steen (1963a), "Ny kgl. Saml. 3647 I 4⁰ - 2 A 7", i: *Registrant over N. F. S. Grundtvigs Papirer. Andre Samlinger*, XXVII, København, udgivet af Grundtvig-Selskabet af 8. September 1947 og Det Danske Sprog- og Litteraturselskab [upagineret].
- Johansen, Steen (1963b), "Ny kgl. Saml. 3647 I 4⁰ - 2 B 17", i: *Registrant over N. F. S. Grundtvigs Papirer. Andre Samlinger*, XXVII, København, udgivet af Grundtvig-Selskabet af 8. September 1947 og Det Danske Sprog- og Litteraturselskab [upagineret].
- Johansen, Steen og Høirup, Henning (1948), *Grundtvigs Erindringer og Erindringer om Grundtvig*, i udvalg ved Steen Johansen og Henning Høirup, København, Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag.
- Ludwigs, Christian (1928), "Kollektrevisionen af 1923", i: *Tidehverv* 1928, 2. årg., 50-52.
- Ludwigs, Christian (1928a), "Svar på et Svar", i: *Tidehverv* 1928, 2. årg., 84-86.
- Mynster, Jacob Peter (1839), *Udkast til en Alterbog og et Kirke-Ritual for Danmark*, København, Jens Hostrup Schultz.
- Nielsen, Fredrik og Rørdam, Thomas Skat (1893), *Ritualet ved Daaben og Nadveren. Et Forslag*, København, G.E.C. Gad.

- Nielsen, Lauritz (1943), *Katalog over Danske og Norske Digteres Originalmanuskripter i Det Kongelige Bibliotek*, København, Munksgaard.
- Pedersen, Nils Arne (2019), “Guds børn og Fadervor (I). Dåbsritualets led og rækkefølge ifølge N.F.S. Grundtvig”, i: *Dansk Teologisk Tidsskrift*, 82. årg., 99-120.
- Pedersen, Nils Arne (2020), “Guds børn og Fadervor (II). Bibeloversættelse og Abba-råb ifølge N.F.S. Grundtvig”, i: *Dansk Teologisk Tidsskrift*, 83. årg., 3-21.
- Pedersen, Nils Arne (2021), “Dåbsritualet i P.A. Fengers forslag til alterbog fra 1874”, i: M.S. Sommer, N.A. Pedersen, J.B. Rønkilde, R.H.C. Dreyer, S.E. Mathiassen og A. Pedersen (red.), *Den sete kirke. Festskrift til Carsten Bach-Nielsen*, Aarhus, Aarhus Universitetsforlag, 159-176.
- Petersen, Thade (1919), “De sønderjydske Frimenigheder”, i: Stricker, P.A. (red.), *Sønderjylland vundet*, Aarhus, De Unges Forlag, 119-137.
- Rituale Romanum* (1689), Pauli V. Pontificis Maximi jussu editum, Editio novissima, Lyon.
- Schack, Tage (1928), “De faste bønner”, i: *Tidehverv*, 2. årg., 18-20.
- Schack, Tage (1928a), “Svar til Hr. Biskop Ludwigs”, i: *Tidehverv*, 2. årg., 73-74.
- Schack, Tage (1928b), “Gensvar”, i: *Tidehverv*, 2. årg., 86.
- Topsøe, Frederik Vilhelm Wolfgang (1875), “Nogle Bemærkninger i Anledning af P.A. Fengers Forslag til en paa ny gjennemset Alterbog”, *Dansk Kirketidende* 43 (1875), 665-672.